A. Teeuw

lets over een historisch geschrift van Lombok

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 109 (1953), no: 3, Leiden, 193-226

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

IETS OVER EEN HISTORISCH GESCHRIFT VAN LOMBOK

Van de geschiedenis van het eiland Lombok is nog niet veel bekend en het meeste wat wij ervan weten is gebaseerd op bronnen van Europese herkomst¹⁾. Een enkele auteur heeft ook inheemse literatuur van historische aard bestudeerd, maar sedertdien is wel gebleken dat die bronnen bij lange na niet uitgeput zijn. Een belangrijk aantal van de door de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk verzamelde handschriften van Lombok is van historische aard. Tendele zijn die geschiedverhalen in het Javaans, tendeले in het Balisch en voor de rest in het Sasaks geschreven. Het is de bedoeling van dit artikel een indruk te geven van de Sasakse geschiedschrijving in het Sasaks, aan de hand van een handschrift dat ik tijdens mijn verblijf op Lombok mocht benutten, dank zij de vriendelijke bemiddeling van de toenmalige Kepala Pernerintah van Oost-Lombok, de Heer Laloe Mahnep. Het handschrift bevat een *Babat Sakra*, een geschiedenis dus van Lombok gezien vanuit Sakra als middelpunt. Sakra is de grote districtshoofdplaats in het Zuid-Oosten van het eiland, een (overigens relatief niet zeer oud) centrum van Sasakse adel en van Sasakse cultuur. Het dialect van Sakra sluit zich nauw aan bij dat van de grote centra in Midden-Lombok: Praja, Kopang en Mantang; met deze plaatsen is de Sakrase adel ook verwant; daarentegen onderscheiden taal, cultuur en adel van Sakra zich scherp van die van N.O. Lombok en tamelijk scherp van Z. Lombok (Pudjut bv.)²⁾. Volgens mondelinge tradities heeft Sakra oude familiebanden met Sumbawa.

De babat die ik hier wil behandelen is een uitvoerig geschrift van

¹⁾ Voor literatuur verwijs ik naar de bibliografie van C. Lekkerkerker, Bali en Lombok, Overzicht der Litteratuur..., Rijswijk 1920, Zaakregister s.v. geschiedenis van Lombok etc.; en de aanvulling op deze bibliografie van C. Hooykaas, Mededeelingen van de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk, 16 (1941), p. 110 vlgg. (= Djawa 1941).

²⁾ Ik wil met deze globale formulering overigens geenszins zeggen dat de grenzen van verschijnselen van taal, cultuur en sociale groepering steeds samen vallen, ook op Lombok is dat niet het geval.

132 grote lontarbladen, getranscribeerd bijna 60 dicht betikte folio-vellen. De tekst is geschreven in javaanse versmaten, die overigens door de Sasakse dichter wel met enige vrijheid worden gebruikt. De taal is vrij zuiver Sasaks: in tegenstelling tot de meeste Midden-Lombokse historische geschriften die ik onder ogen kreeg laat deze tekst betrekkelijk weinig Balinismen zien, terwijl ook de invloed van het Javaanse kawi — op Lombok zoals bekend algemeen verbreid — niet buitensporig is. Natuurlijk is wel de hele literaire allure van dit soort teksten doortrokken van de geest van de Javaanse literatuur. Over de vraag in hoeverre de tekst in een speciaal dialect van het Sasaks geschreven is kom ik nog uitvoerig te spreken.

De tekst behandelt een groot deel van de negentiende eeuw; precies is dat niet aan te geven, want het aantal jaartallen of andere chronologische gegevens is schaars, we zouden, de tekst lezend zonder gegevens van buiten af, de indruk krijgen dat de schrijver een vrijwel aaneengesloten episode verhaalt uit de geschiedenis van zijn eiland. Maar dank zij onze andere bronnen weten we dat het begin van het verhaal valt vóór 1837. De strijd tussen de Balische vorsten van Karangasem-Lombok en Mataram, resp. gesteund door de kooplieden Lange en King volgt nl. in deze tekst op de grote opstand van de Sasaks van Sakra, onder leiding van Dewa Mas Pandji. Als dus de relatieve chronologie van het hoofdverhaal betrouwbaar is — en er schijnt me geen reden dáaraan te twijfelen — moet het begin van de behandelde periode liggen vóór 1837. Ik heb in de beschikbare bronnen geen vermelding gevonden van de figuur van Mas Pandji of van een Sakrase opstand uit de jaren vóór 1837, en kan dus niet tot een nadere precisering komen ^{2a}). Waarschijnlijk zal echter het begin van deze opstand na 1815 vallen, het jaar van de ook voor Lombok rampzalige uitbarsting van de Tambora, waarvan in deze babat geen melding gemaakt wordt.

Het einde van het verhaal van deze babat is de nederlaag van de Balische vorst tegen de Nederlanders, de Lombokexpeditie van 1894 dus. Het hele relaas gaat eigenlijk over strijd van Sasaks tegen de Baliërs, opstand en onderdrukking, en in zoverre kan men ook wel

^{2a}) Bij Van Eck (Schets van het eiland Lombok... TBG XXII, 1875, p. 327) wordt een oude opstand van de Sasaks tegen de Baliërs vermeld: „In 1764 hebben de oude Sasaksche vorsten, nu gesteund door die van Sumbawa, hunne geloofsgenooten, nog eene poging gewaagd om hun gebied te heroveren en de vreemdelingen te verdrijven. Edoch zonder gelukkigen uitslag. Hunne onderwerping is er slechts des te volkomener door geworden.” Deze karakteristiek is te kort om ons houvast te geven — ik weet ook niet hoe Van Eck aan dit bericht komt. Misschien is Manadjahi bij deze opstand ontsnapt? (zie beneden p. 202).

wèer spreken van een doorlopende lijn. Daarbij staat uiteraard Sakra, en Oost-Lombok wel sterk in het centrum van de belangstelling van de schrijver, al wijdt hij ook bij gelegenheid aan de gebeurtenissen van en in Praja bv. de nodige aandacht. Inderdaad schijnt zowel bij een opstand van 1855 ³⁾ als bij die van 1891 Praja de kern van het verzet tegen de Baliërs te hebben gevormd.

Wie de schrijver van de babat is geweest is niet bekend. Misschien moet men van meer dan één schrijver spreken, of is deze tekst een recente samenvatting van oudere fragmenten. Uit het begin blijkt wel dat de schrijver van dat stuk persoonlijk nog goed op de hoogte was van de bijzonderheden van de opstand van Mas Pandji, en bovendien veroordeelt hij de opstand als een nutteloze onderneming; uit de formulering mag men wel opmaken dat dit stuk althans geschreven is toen het Balische bewind nog bestond. Het eerste deel, de opstand van Mas Pandji, is trouwens van een wat ander karakter dan het vervolg, nl. met veel meer persoonlijke geïnteresseerdheid van de schrijver teboekgesteld dan de rest die soms nogal kroniekachtig wordt behandeld. Men zou ter verklaring van dit verschil natuurlijk enerzijds aan verschillende auteurs kunnen denken, anderzijds aan verschil van instelling van dezelfde auteur tegenover de specifiek Sakrase opstand van Mas Pandji en de latere opstanden die vaak Praja tot centrum hadden. Aan de taal in engere zin heb ik geen verschillen van zodanige aard kunnen constateren tussen begin en slot dat ik tot verschillende auteurs zou durven besluiten.

Alvorens nader op de inhoud ⁴⁾ van de tekst in te gaan geef ik eerst enige bijzonderheden over dit hs. en zijn verhouding tot andere, reeds bekende hss. Geheel op zichzelf staat mijn tekst (voortaan duid ik het hs. aan als S) nl. geenszins. Integendeel blijkt uit de betrekkelijk toevallige fragmenten Sasakse literatuur die tot onze beschikking staan al duidelijk dat ook deze 'historische traditie' niet lang nodig heeft gehad om tot veelvormigheid te komen. Er zijn in de eerste plaats 2 hss. van de zgn. collectie Engelenberg, no. 138 en 142 (voortaan door de enkele nummers aangeduid) ⁵⁾ die niet alleen dezelfde gebeurtenissen tot onderwerp hebben, maar zelfs een bijna gelijklopende redactie van fragmenten van deze babat bevatten. Het zijn betrekkelijk korte frag-

³⁾ Vermeld bij W. Cool, *De Lombok Expeditie*, Batavia-'s Gravenhage 1896, p. 240, en het door hem (p. 57) geciteerde opstel van J. P. Freyss.

⁴⁾ Voor de inhoudsopgave zie men de Bijlage hierachter.

⁵⁾ Beschreven in NBG XLV (1907), p. XXXVII.

menten: no. 142 omvat het begin ⁶⁾, nl. vanaf de typering van Surjadja tot midden in het gesprek van S. met Lantjung over diens toekomstig huwelijk met Bini Njanti; 138 begint ⁷⁾ met de feestelijke stemming in Pantjor vóór de affaire Djeroaru en loopt tot het definitieve vertrek van de bondgenoten van Sumbawa na hun mislukte landing in de haven van Lombok. Gezien de nummering van de bladen van 138 (32—42) lijkt het mij waarschijnlijk dat beide fragmenten oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van één handschrift ⁸⁾. Naar de tekst is er weinig verschil tussen S enerzijds en 138—142 anderzijds. Een enkele maal is er in een van beide overleveringen een vers meer, er is wel andere woordkeus en zinswending, ook in de grammaticale vormen is er soms verschil (nasalering tegenover ongenasaleerde vormen enz.); er is in ieder geval meer verschil dan alleen op grond van afschrijvers-slordigheid kan worden verklaard, maar de in de Indonesische literatuur gebruikelijke copïisten-vrijheid kan de verschillen zeker wel voldoende verklaren. Trouwens, wie die zich met literaire overleveringen in Indonesië bezighield zou tenslotte de grens kunnen trekken waar (onbewuste) slordigheid eindigt en (bewuste) vrijheid begint? In ieder geval zijn de verschillen niet van dien aard dat men bewuste verandering van de inhoud (bv. ter wille van een nieuwe bestemming van de tekst) moet aannemen om ze te kunnen verklaren.

Voor mij interessanter dan deze normale verschillen tussen handschriften waren die verschillen die eventueel als dialectverschillen te interpreteren zouden zijn. Er zijn nl. enige markante punten ⁹⁾: S heeft vaak *was* naast elders *wah*; waar 138—142 alleen maar *wah* hebben, in

⁶⁾ Inhoudsopgave hierachter p. 220 r. 7 tot p. 221 r. 18.

⁷⁾ Bijlage p. 222 r. 10 tot r. 36.

⁸⁾ Dr. Roolvink, conservator van de Handschriftenverzameling van het KBG, was zo vriendelijk de handschriften voor mij nog eens nauwkeuriger te bekijken. Volgens zijn inlichtingen spreekt het uiterlijk, ouderdom, en vooral formaat tegen het bijeenhoren van de mss. in één hs. Inmiddels kunnen zij daarom natuurlijk toch nog wel nauw verwant zijn; voor mijn verdere beschouwingen doet hun precieze onderlinge verhouding er ook niet al te veel toe, waar nodig heb ik ze beneden uit elkaar gehouden.

⁹⁾ Hier vergelijk ik alleen vormen die op overeenkomstige plaatsen in dezelfde betekenis en hetzelfde verband gebruikt worden, om het gevaar van vergelijking van ongelijksoortige grootheden te vermijden. Zo zou ik niet graag conclusies trekken uit het feit dat een tekst 1 ergens *jěrah* heeft, tekst 2 ergens anders *ndaq*, en tekst 3 weer elders *kěndeq*, ook al betekenen die drie hetzelfde (dwz. vertalen we ze alle drie met mál. *janan*). Maar het is natuurlijk wel van belang die gevallen naast elkaar te stellen waar tekst 1 in overigens dezelfde zin op dezelfde plaats *jěrah* heeft, waar 2 *ndaq* en 3 *kěndeq* hebben. Tot gevallen van dit type beperkt mijn vergelijking zich dus waar niet anders vermeld wordt.

de bet. van mal. *sudah*. Bij mijn dialectonderzoek heb ik *was* alleen aangetroffen in een paar NO dorpen ¹⁰⁾ (daarmee bedoel ik dorpen die tot een groep dialecten behoren die ik op grond van gemeenschappelijke karakteristieke kenmerken samenvat, en waarvan de voornaamsten in het Noord-Oosten liggen), nl. Atlas ¹¹⁾ no. 149, 150a en b, 151a, 158, 160, 163 ¹²⁾, een typisch niet-Sakrase vorm dus. En er zijn nog een paar bijzonderheden in S die juist niet Sakraas zijn: nogal eens *aniñ* ('naar', mal. *kě-*) waar 138—142 *ojok* hebben (maar *ojok* ook vaak in S; *aniñ* zelden in 138—142, en dan alleen waar S ook *aniñ* heeft). Opvallend is ook vrij frekwent *kěte(q)*, 'hierheen' in S tegenover de andere hss. *lite* of *lete*, ook hier is het echter zo dat het ZO *lite* ook in S nogal eens voorkomt, het NO *kěte(q)* is echter in 138—142 zeer zeldzaam. Het Sakrase *leman* ('van', mal. *dari*) staat soms in 138—142 tgo. NO *lekan* in S, in andere gevallen hebben beide versies *lekan* (Atlas kaart 71). Verder is het noordelijke *gěn* (mal. *akan*, ter aanduiding van futurum) in beide versies frekwent, het zuidelijke *yaq* in beide zeldzaam (Atlas kaart 77). *Jěmaq* ('morgen', *besok*), komt in beide teksten voor, het is de NO vorm, o.a. van Pantjor (151a); daarnaast vond ik alleen in 138—142 *lemaq*, de ZO vorm. In S staat vaak het suffix *-an* waar de andere hss. *-añ* hebben; dit laatste is de algemene Sasakse vorm van het suffix dat in betekenis ongeveer met het mal. *-kan*, jav. *-aké* overeenstemt (vbb. S *tětakutan*, 138 *tětakutañ*, mal. *ditakutkan*; S *sugulan* tgo. de andere *sugulañ*, mal. *kěluarkan*, en zo vaak, zij het niet steeds, waar dit suffix voorkomt ¹³⁾). Volgens mijn medewerker met wie ik deze tekst doorlas is deze *-an* vorm een typisch Sakrase eigenaardigheid; hij was echter zelf geen Sakranees, en ik heb geen ander materiaal om zijn mededeling te controleren. Merkwaardig is voorts een keer in 138 de vorm *kwao* (*kerbau*), naast *kao* in andere gevallen in beide versies; *kwao* (*kuao* enz., Atlas kaart 57) is een vorm die althans tegenwoordig thuishoort in het Midden-Zuiden (Pudjut etc.), en in een paar kleine kolonies uit dat gebied elders. In andere dorpen geldt deze vorm althans nu voor plat — maar het is natuurlijk

¹⁰⁾ NO enz. gebruik ik als afkorting voor Noord-oosten, Noordoost, Noord-oostelijk(e) enz.

¹¹⁾ Atlas: nl. A. Teeuw, Dialectatlas van Lombok, Djakarta 1951.

¹²⁾ Deze nummers verwijzen naar de nummers van de dorpen van de Atlas, zie blad IV en VI. Ook in het vervolg verwijzen nummers achter plaatsnamen hiernaar.

¹³⁾ Zie verderop in de tekstcitaten bv. ook vormen als: *sankean*, *těturanian*, *těulean*, *naturan*.

niet onmogelijk dat in de tijd dat deze babat (af)geschreven werd *kwao* wijdere verbreiding had.

Voorts nog een paar andere tegenstellingen tussen de hss. die de indruk maken dialectisch te zijn, maar die ik met mijn eigen dialect-materiaal niet nader kan determineren ¹⁴):

S	<i>měnah desa</i> (naast <i>běnar</i>)	138	<i>běnar</i>
	<i>duwi</i> (doorn)		<i>duri</i>
	<i>birěñ</i> (zwart)		<i>biděñ</i>
	<i>jěrah</i> (mal. <i>janan</i> , ook <i>ndaq</i> komt wel voor)		<i>ndaq</i> (maar ook <i>jěrah</i>)
	<i>bat</i> (mal. <i>barat</i>)		<i>barět</i> (1 X, verder <i>bat</i>)
	<i>pade</i> (mal. <i>padī</i>)		<i>pade</i>
	<i>měniq</i> (mal. <i>běras</i>) ¹⁵)		<i>měnik</i> (sic)
	<i>(bě)sědi</i>		<i>(bě)sěri</i>
	<i>sěběraq</i> (mal. <i>sěbentar</i>)		<i>sěmēndaq</i>
	<i>akah</i>	142	<i>akar</i>
	<i>sědi</i>		<i>sěri</i>

Merkwaardig zijn vooral de vormen met *r/g/h-* of *r/l/d-*klanken: tegenwoordig is normaal in het ZO de *h* of zero als representant van de eerste, de *r* als representant van de tweede. NO zijn resp. *r* en *d* (zie bv. Atlas kaart 11, 30, 67). In S staan dus de ZO vormen *měnah* (waarnaast overigens ook *běnar*), *duwi* (maar elders ook weer *duri*), *birěñ*, *akah* en de NO vormen *pade* en *sědi*. Omgekeerd hebben 138—142 naast een aantal vormen die typisch NO schijnen het ZO *sěri*. Beide teksten hebben frekwent *děnah*, 'horen'. Daarnaast vond ik in 138 *děñer* op een plaats waar S *děnah* heeft — maar elders in S vlak bij elkaar *děñer* en *rěnah*, in een stuk dat niet in 138—142 staat; *děner* is thans NO en N, *děnah* algemeen Z, nu ook Sakra; *rěnah* trof ik in een speciale, beperkte groep ZO dorpen aan.

De vraag is dus welke waarde we mogen hechten aan deze verschillen tussen de teksten. De gegeven vbb. laten wel zien dat het niet mogelijk is de versies tegenover elkaar te stellen als NO tgo. ZO, bv. Pantjors

¹⁴) Voor de betekenissen zie men event. R. Goris, *Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek*, Singaradja 1938.

¹⁵) *měniq* is de NO en N vorm (incl. het Bajanse), tgo. *běras* in het hele Zuiden en het NW (Tandjung).

tgo. Sakraas, om een paar typische en in dit geval voor de hand liggende dorpen van beide groepen te noemen. S heeft de typische vorm. van Pantjor *was*, 138—142 hebben hem niet eenmaal; 138—142 hebben de ZO woorden *leman* en *lemaq*, slechts zeer zelden NO *kēte(q)* naast regelmatig ZO *lite*; maar in de laatste hss. overwegen juist de NO representanten van *r/l/d* en *r/g/h*, in S de ZO.

Men kan aan meer dan een verklaring denken voor deze feiten. Het vermoeden dat de huidige dialectverhoudingen niet overeenstemmen met die van de tijd waarin deze versies van de Babat Sakra geschreven zijn ligt natuurlijk voor de hand, maar de belangrijkste eigenaardigheid: het door elkaar voorkomen in een versie van verschillende vormen verklaart men er niet mee. Men kan verder veronderstellen dat mijn dialectonderzoek althans in deze zin onbetrouwbaar is geweest dat de vormen in de werkelijkheid van het taalgebruik veel meer door elkaar lopen dan het door mij verzamelde dialectmateriaal en de op grond daarvan gepubliceerde kaarten suggereren, dat ik dus bv. door op kaart 77 van de Atlas voor Sakra *yaq* (mal. *akan*) in te tekenen de veel gecompliceerde werkelijkheid onrecht gedaan heb: *gēn* is misschien óók wel Sakraas, zoals deze teksten het vermoeden aan de hand doen dat *pade* (mal. *padi*) tegelijk NO en Sakraas is. Leert het door de teksten geleverde materiaal misschien zelfs in het algemeen dat de waarde der isoglossen, zoals de dialectgeografische methode die hanteert, op een gebied als Lombok twijfelachtig is? Ik kan hier uiteraard niet diep ingaan op het probleem van de mogelijkheid van vruchtbaar dialectgeografisch onderzoek op een terrein als Lombok. Hier alleen dit: ten eerste geef ik toe de gecompliceerdheid van het taalgebruik in deze zin dat best mogelijk is dat inderdaad *gēn* en *yaq* alletwee nog geregeld gebruikt worden in Sakra, maar dan toch alleen in verschillende, zij het wellicht moeilijk precies vast te stellen functie. Zoals bv. de woorden voor mal. *janan*: *ndaq*, *jērah* en *kēndeq*, die alle drie in deze tekst voorkomen wellicht betekenisverschil hebben, een verschil dat inderdaad bij het invullen van een vragenlijst niet voldoende tot zijn recht kan komen. Ik heb dit bezwaar bij mijn onderzoek op Lombok trachten te ondervangen door dgl. woorden uitsluitend in zinnnetjes te vragen, dus zoveel mogelijk in hetzelfde verband. Zelfs dan is de mogelijkheid van verwarring echter nog geenszins uitgesloten. Voor de bovengegeven voorbeelden van divergentie van de handschriften geldt dit bezwaar intussen vrijwel niet, omdat ik alleen de gevallen met eendere context tegenover elkaar gesteld heb. Ik meen nu dat juist deze verschillen niet tot de conclusie mogen en behoeven te leiden dat het „door elkaar lopen” van verschillende

vormen binnen een dorp ¹⁶⁾ een normaal verschijnsel in het dagelijkse taalgebruik zou zijn. Een andere factor schijnt mij hier doorslaggevend: in de eerste plaats zijn de handschriften natuurlijk copieën van oudere versies; we kennen de copïisten niet, maar vaak zal een copïist uit een ander dorp afkomstig geweest zijn dan een oorspronkelijke schrijver (of een vorige copïist). Het is niet verwonderlijk dat hij af en toe zijn eigen dialectvormen schrijft in plaats van de vormen van zijn origineel. Afgezien echter van deze verschillen, die op een of meer tussenpersonen teruggaan meen ik dat het ook zeer waarschijnlijk is dat de oorspronkelijke schrijvers veel minder precies hun dialect schrijven dan zijzelf, en zeker het gros van hun dorpsgenoten, het spreken. Er is nu eenmaal ook op Lombok zo iets als een literaire traditie, liefst in drie talen: Balisch, Javaans en Sasaks, die iemand als de auteur van deze babat waarschijnlijk alle drie min of meer tot zijn beschikking had; en er is daardoor grote variabiliteit in het literair taalgebruik gekomen ¹⁷⁾; bovendien zal zo'n literator veelal tot die laag van de bevolking hebben behoord die het meest contact met andere dorpen had, en Pantjor ligt maar 5, Masbagiq niet veel méér kilometer van Sakra, om alleen de twee grote NO dorpen daar in de buurt te noemen. Het NO Sasaks speelt verder althans tegenwoordig zo min of meer de rol van koinè, en misschien dateert dat al uit de bloeitijd van Selaparang (vóór 1692 dus). Geen wonder dat zo'n literator te hooi en te gras eens een woord of vorm ontsnapt die de zijne niet is, of dat hij bewust een andere vorm dan de zijne gebruikt ter variatie, voor rijm, of alleen maar voor het mooi. In ieder geval behoeft de grilligheid van het voorkomen van dialectvormen in deze teksten niet te bewijzen dat de dialectvormen in het gewone taalgebruik door elkaar lopen op een zodanige manier dat isoglossen, en dus dialectkaarten, de taalwerkelijkheid onrecht zouden doen.

De conclusie is dus dat het enerzijds niet mogelijk is handschriften van deze aard zonder meer als bron van dialectstudie te hanteren, zelfs dus niet deze Babat Sakra, die stellig in Sakra ontstaan is en waarvan het handschrift dat ik gebruikte in ieder geval ook uit Sakra afkomstig was; en ook kan men niet de waarde van op andere wijze verzameld dialectmateriaal op grond van dgl. teksten in twijfel trekken. Anderzijds kan men evenmin op grond van dialectbizonderheden in een bepaalde

¹⁶⁾ Dorp hier in de zin van taal-(dialect-)gemeenschap.

¹⁷⁾ Vgl. ook gevallen als *S ndeqna bina* tgo. 138 *tan bina*; *S aran* tgo. 148 *nama*; dgl. literaire Javanismen en/of Balinismen zijn frékwent; en wie zal zeggen of *děñër* en *pade* ook nog niet halve Malayismen zijn in deze teksten?

tekst de herkomst en geschiedenis van zo'n tekst zonder meer vaststellen. Voor literatuurstudie op Lombok heeft men aan isoglossen niet zo erg veel. Zelfs de meest frappante dialectismen, als bv. *was* in S (en *kwao* in 138) laten geen andere conclusies toe dan dat een van de personen die zich met de tekst hebben beziggehouden (van de schrijver tot en met de laatste afschrijver) deze NO resp. zuidelijke vorm tot zijn literaire beschikking moet hebben gehad, een conclusie die maar weinig houvast geeft!

Ik zou voor deze details niet zo veel aandacht hebben durven vragen, als ik niet meende dat de achtergrond en conclusies algemener belang hebben. Wat voor deze Babat Sakra geldt zal voor veel andere Sasakse literatuur gelden, en misschien ook nog wel voor literatuur elders in Indonesië. Het leek mij de moeite waard, nu ik toevallig over de mogelijkheid tot gedetailleerde vergelijking beschikte, deze verhouding van literaire taal en dialecten eens te onderzoeken, omdat naar ik uit ervaring weet, de verleiding vaak groot is om op grond van een paar losse woorden of vormen een tekst geografisch te localiseren. Ik hoop aangetoond te hebben dat de complicaties groot kunnen zijn.

Er is nog een andere versie van de Babat Sakra bekend, nl. no. 10072 van de verzameling van de Kirtya. Deze tekst wordt genoemd Babad¹⁸⁾ Tjongah Sakra, d.i. de geschiedenis van de opstand van Sakra. Deze tekst omvat 33 getikte pagina's en is een nauw verwante versie van hetzelfde verhaal. De geschiedenis loopt hier van het begin van S tot de verdwijning van Pandji aan het eind van de eerste, grote opstand van Sakra. Ten dele is er zelfs woordelijke overeenstemming tussen grote fragmenten van S en van K (zoals ik deze redactie voortaan zal noemen). Maar daarnaast zijn er toch ook belangrijke verschillen, die niet aan normale kopiïstenvrijheid te wijten schijnen: het merkwaardigste verschil is wel dat de hele Sumbawa-episode in K ontbreekt¹⁹⁾. Verder wordt er, lijkt mij, in K bijzondere aandacht besteed aan de figuur van Manadjahi, o.a. wordt in het begin uitvoerig verteld van zijn verleden; er wordt scherpe critiek op hem geleverd, die toch weer vermengd is met bewondering; en aan het slot worden Manadjahi

¹⁸⁾ De Sasakse spelling is *babat* — maar uiteraard vindt men telkens ook de Balische of Javaanse spelling gebruikt, niet alleen bij dit woord; zie in een der volgende tekstcitaten bv. *tekasub*.

¹⁹⁾ Wel wordt in K (12.4) in vrijwel eendere bewoordingen als in S door Surjadjaja tegenover Den Hormat er op gezinspeeld dat Radja Bunakar (zo in K) en Mendjeli (id.) via Ampenan te hulp zouden komen als de opstand eenmaal aan de gang was.

beschouwingen over het verleden en voorspellingen over de toekomst van Sakra in de mond gelegd, die hem toch ook weer autoriteit verlenen. Hij maakt trouwens in beide versies bezwaar tegen de opstand die hij prematuur acht, zodat hij voor de mislukking ook niet verantwoordelijk gesteld kan worden (en hij werkt harder dan iemand anders voor de goede zaak, nadat men eenmaal begonnen was!). Er wordt in K van hem verteld dat hij bij de vernietiging van Pedjanggiq, dat is bij de allereerste opstand van de Sasaks tegen de Baliërs, had weten te ontkomen, en dat hij sedertdien op allerlei slinkse manieren zich had weten staande te houden (akalna beñkok tēngala, 'hij had een sluwheid zo krom als een ploeg'); ten koste van iedereen had hij geleefd, daarbij tevens gebruik makend van zijn bovennatuurlijke vermogens (tēkasub guna tur mandi, 'hij was vermaard om zijn wondermacht en bijzondere krachten'): // Manajahi sipat ujat/ sok bikasna nintin suci/ pañgon tai leq bēbatañ/ bañjurna bilin pēřesit/ bēbatañ payu bais/ tinkahna kaya sēmēnu/ leq dalēm bumi sasak/ ia jari gēgēduh bumi/ pira-pira desa tēsedaq siq ia// si sugih jalaran mēlarat/ si miskin jalaran sugih/ (K 3.23, ²⁰) d.i. "Manadjahi leek op een civetkat, een en al pedanterie en zeer bedacht op eigen zindelijkheid: die pleegt zijn presentjes op een boomstam te deponeren, dan wipt hij er zelf snel van door, en laat de boom achter die voorgoed mooi is met de stank. Zo gedroeg Manadjahi zich in het Sasakse land, hij bracht het hele land in rep en roer, ettelijke dorpen werden door zijn toedoen vernietigd; rijken werden door hem arm, armen rijk (?)".

Pedjanggiq, waarop hier gezinspeeld wordt is een rijk in Zuid-Midden-Lombok geweest, ZO van Praja (Atlas VI no. 98; het huidige gehucht Pedjanggiq ligt wel ongeveer op de plaats waar het oude centrum gelegen heeft). Pedjanggiq zou verwoest zijn in $\pm$ 1740, toen de heer van Praja om zijn rivaal van Pedjanggiq te verslaan Balische hulp had ingeroepen, wat uiteindelijk geleid heeft tot de definitieve onderwerping van heel Lombok aan de Baliërs ²¹). Is mijn vermoeden dat deze opstand van Sakra na 1815 viel juist, dan kan met de opstand van Pedjanggiq in deze tekst uiteraard moeilijk op de geschiedenis van

²⁰) Ik citeer K naar het aftiksel en wel, zeer onlogisch, maar praktisch het gemakkelijkst, naar *bladzijde* en *nummer van de strofe* op die bladzijde (de strofen zijn nl. in het aftiksel per zang genummerd).

²¹) Zie bv. P. de Roo de la Faille, in *Adatrechtbundel* XV, p. 140; W. R. van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali ... II* (1851), p. 172. De Sasakse literatuur behandelt deze geschiedenis vaak. Of ontsnapte Manadjahi (als kind?) bij de opstand van 1764 (zie noot 2*)?

1740 gedood worden, want Manadjahi is nog een strijdbaar man bij de opstand van Sakra²²).

In ieder geval krijgen we de indruk dat Manadjahi een belangrijke figuur geweest is. Maar hij schijnt toch niet de legitieme leider geweest te zijn, hij staat achter bij zijn zoon Mas Pandji. De vraag rijst waarom; het vermoeden ligt voor de hand dat Pandji door zijn moeder Pembani²³), die een belangrijke rol speelt in deze geschiedenis (en dan ook door de Baliërs gevangen genomen wordt) in de eerste plaats de aangewezen leider was voor Sakra, en dat Manadjahi zelf geen aanspraak kon maken op legitiem leiderschap. In hoeverre de verwijdering tussen Manadjahi en zijn echtgenote daarbij nog een rol speelde is moeilijk te beoordelen.

Deze versie van hs. K wijkt verder vooral in het slot sterk af van het verhaal van S. In sommige opzichten is K veel uitvoeriger, elders weer beknopter, en hoewel de geschiedenis in grote lijnen dezelfde is is toch een van beide teksten zeer zelfstandig bewerkt en omgewerkt door een auteur die over materiaal beschikte dat zijn voorganger niet gebruikt had. Welke van beide versies meer oorspronkelijk is kan ik niet uitmaken.

Van de taalkundige verschillen noem ik nog een paar opvallende bijzonderheden, in aansluiting bij het boven opgemerkte. Het gaat telkens weer om parallelle plaatsen. K heeft nooit *was*, nooit *-an* voor *-an*; meestal *lite* waar S *kēte(q)* heeft; meestal *dēnah* ook waar S *dēñēr* heeft. Voorts vond ik 1 x in S *leman* waar K (14.32) *lekan* heeft. K heeft 2 x (14.20,21) *kaog*, waar S *kao* heeft (de vorm met *-q* is een noordelijke vorm, Atlas kaart 57). 2x vond ik *luah* in K (16.1; 21.52; ook 23.8 *luah* waar de parallel in S ontbreekt; in S vond ik overigens elders nog *duah*!) waar S *luar* heeft (mal. *luar*); in 16.31 heeft K *duwi tgo*. S *duri*, maar in 22.62 vinden we de vormen net omgekeerd. K heeft soms *lemaq* (17.9; 23.7) waar S *jēmaq* heeft, het omgekeerde vond ik niet. Soms hebben beide teksten *rubin* 'gisteren', maar één keer heeft S *wiq* waar K (19.37) *rubin* heeft (*wiq* is de zuidelijke vorm, *rubin* de noordelijke, Atlas, kaart 70). Deze kleine bloemlezing illustreert het eerder gezegde nog eens zo nadrukkelijk dat commentaar overbodig is.

²²) In S verwijt Surjadjaja aan Den Hormat, als de laatste bedenkingen opert tegen de opstand nū, dat hij, laf is. alle plannen dwarsboomt 'marag ndeq turasan Pējaŋgiq', 'als was hij geen afstammeling van Pedjaŋgiq'. Blijkbaar was veel Sakrase adel van P. afkomstig.

²³) Haar titel *pembani*, heer, vorst, wijst op haar hoge positie!

Het tweede deel van S behandelt stof die in allerlei andere Sasakse geschriften ook aan de orde komt, zowel de oorlogen tussen de Balische potentaten als de gebeurtenissen die uiteindelijk tot de val van het Balische gezag hebben geleid: vooral de Tjongah Praja, de opstand van Praja, directe aanleiding tot het Nederlandse ingrijpen op Lombok, is in diverse babats bezongen. Het is echter niet mijn bedoeling in dit opstel de hele Sasakse historische literatuur te behandelen — daar zou een dik boek mee te vullen zijn. Ik ga ook niet in op de verhouding tussen Prajase en Sakrase geschiedschrijving. Wel noem ik nog even een tekst waarover ik bij mijn verblijf in Selong de beschikking kreeg, en die heet: *Tjongah Sakra setimuq Djuring*, d.i. weer: De opstand van Sakra op Oost-Lombok (Djuring is de naam van de heuvelreeks op Midden-Lombok die het eiland in een Oost- en Westhelft verdeelt, lett. dus: wat ten Oosten van de Djuring ligt). Ik ken er geen andere hss. van, de tekst die ik heb laten afschrijven was waarschijnlijk van Pantjor afkomstig. Hij behandelt een korte episode uit de opstand van 1891²⁴⁾, en wel het begin van de opstand van Oost-Lombok, nl. die van Hadji Ali in Sakra, dan de tocht van Ida Wajan, Manggis en zijn vlucht nadat hij van zijn vrouw in Montongtangi gehoord had van de gezindheid van de Sasaks op Oost-Lombok, de desorganisatie van de andere Baliërs, o.a. die van Mendana, en dan tenslotte uitvoerig de kwestie Pantjor, waar Djero Mihram²⁵⁾ kepala desa was; hij werd ervan verdacht de Baliërs trouw te zijn; in dit geschrift wordt aan deze verdachtmaking en zijn ongegrondheid zoveel aandacht geschonken, en wordt Djero Mihram in zo goed daglicht geplaatst, dat de onbevooroordeelde lezer moeilijk aan de indruk ontkomt dat er toch wel iets niet klopte met de trouw van Pantjor aan de zaak van de Sasaks (Pantjor en Djero Mihram deden ook niet mee aan de bekende brief van de Sasakse hoofden aan de Resident van Bali en Lombok om hulp tegen de Baliërs²⁶⁾). Het zou mij niet verbazen als *deze* Tjongah Sakra afkomstig was van Djero Mihram zelf, of uit zijn onmiddellijke omgeving. In ieder geval heeft deze tekst met S en de andere genoemde teksten alleen enkele historische feiten gemeen, geenszins echter de

²⁴⁾ Naar de hoofdzaken beantwoordend aan het gedeelte in de Inhoudsopgave p. 224 r. 32 vlgg.

²⁵⁾ Bekend als de auteur van de Tutar Monjeh, zie J. C. van Eerde in BKI 59 (1906), p. 17. Ik heb van zijn hand ook nog ter afschrijving gekregen, door vriendelijkheid van zijn zoon Hadji Arip te Pantjor, een Peladjaran kanak-kanak, geschreven in een mengeltaal van Maleis, Javaans en Sasaks.

²⁶⁾ Gepubliceerd o.a. bij Cool; op. cit. p. 7-11.

visie daarop; in S wordt Pantjor met geweld gedwongen de zijde van Sakra te kiezen.

Ik zal mij dan nu verder beperken tot S, en wil van die tekst als typisch staal van Sasakse literatuur en geschiedschrijving, nog een wat verdergaande indruk trachten te geven. Uit de inhoudsopgave, waarin ik zowel de toon als de verhouding tussen de delen van het geschrift zoveel mogelijk heb trachten te handhaven kan al wel duidelijk zijn dat deze tekst zich niet essentieel onderscheidt van 'historische' literatuur die we elders in Indonesië kennen. Nadruk, uiteraard, op geheel andere punten dan waar wij hem zouden leggen; een sterke verbeelding, waardoor ook de eenvoudige werkelijkheid de lezer wel eens zal ontgaan (maar de grens was voor de schrijver stellig ook niet steeds even scherp!), hier en daar schromelijke overdrijving. Zo bv. in de beschrijving van de gevechten, waarin we soms epische klanken horen — en de Javaanse literaire traditie, de zeer geliefde Hamzahverhalen bv. spelen hier zeker mee. Aan de andere kant toch telkens een verrassende nuchterheid: de smalende commentaren van de schrijver op de moed van zijn landgenoten is eigenlijk in lijnrechte strijd met zijn beschrijving van allerlei gevechten. Na de eerste nederlaag van Mas Pandji, als ieder een goed heenkomen zoekt, zegt hij: Sakra palar bikas/ nideqna kawa tēmah sakit/ goyo lēbian siq Kopān/ pēsiatan gēna dait// baruq mate tēlu baturna mara bēcōnkērah/ kēlilih Sakra ndeq bani bēbalik/ lamun kēsāngupan/ laguq sāngup maraq Cupak/ den Surya molān sugul tai/ kocap den Hormat/ mesaqna paliñ mudi// nomēh nēñān den Hormat numbe sānkaq/ pada ndeq bani bēbalik/ basōñ den Surya/ lueq kērante lueq lēkak/ kērante kēnaq ndeq tēpati/ basōñ cēkok noñkaq rasa/ delat tai takut tu Bali// In vertaling: "De lieden van Sakra hebben wel veel airs, maar tegen moeite en verdriet zijn ze niet bestand, laat staan als ze een zwaardere strijd dan die te Kopāng zouden moeten voeren. Nauwelijks waren er drie van hun mensen in het handgemeen gesneuveld, of de moed begaf de Sakranezen, ze hadden geen durf meer om verzet te bieden; de bereidheid die ze hadden was die van Tjupak²⁷⁾. Den Suryādja deed het van angst in zijn broek en den Hormat, die als allerlaatste nog stand hield raasde en foeterde: 'Hé, hoe zit dat met jullie, dat je geen van allen meer verzet durft bieden; je lijkt wel een hond, mēneer Surja, je praatjes zijn

²⁷⁾ Tjupak is de legendarische lafaard en luilak, die met zijn lafheid en luiheid toch altijd succes boekt. Men vindt zijn verhaal in Kirtya no. 1473.

even talrijk als je leugens, en zeer terecht luistert men niet naar jou! Misbaksel van een hond dat je bent...²⁸⁾, die je eigen vuil oplikt (d.i. je toezeggingen verloochent)²⁹⁾ uit angst voor de Baliërs!"

En niet alleen op de moed van de Sasaks geeft de schrijver nogal af — ook hun gebrek aan organisatietalent critiqueert hij telkens scherp, en hij ontkent eigenlijk dat ze in staat zouden zijn tot de vrijheid waarvoor ze zeggen te strijden. De hele babat is een doorlopende illustratie van de Sasakse onmacht. Natuurlijk hebben de Baliërs door hun bewapening een grote voorsprong op de Sasaks. Maar de meeste opstanden of pogingen daartoe mislukken toch eigenlijk door de onderlinge verdeeldheid der Sasaks, door hun verraad aan de eigen zaak, door hun gebrek aan doorzettingsvermogen. De schrijver is in dit opzicht eigenlijk wel een zeer waarheidsgetrouw historieschrijver, of hij zich dat nu steeds bewust is of niet. Niet toevallig is Lombok voorzover ons bekend altijd in de geschiedenis speelbal van "buitenlandse" machten geweest: na de Madjapaitse overheersing, waarschijnlijk door Demak wel een tijdlang gecontinueerd, hebben eeuwenlang Bali en Sumbawa (het laatste gesteund door Makasar) elkaar de souvereiniteit over het eiland betwist; ook het roemruchte Selaparang op Lombok zelf was waarschijnlijk een Sumbawarese staat, althans dynastie. Deze babat legt de oorzaken van de onmacht van de Sasaks om zich te weer te stellen tegen vreemde agressie merkwaardig openhartig bloot.

De schrijver gaat dan ook zo ver dat hij aan het begin de Sasaks nadrukkelijk aanspoort te blijven wat zij zijn: ondergeschikten, dienaren van Bali: // duh anak wainku pada/ patiq-patiq gamaq uni/ sanmu iniq tēmah oñaq/ tēkaulayan siq gusti/ tao ajahan diriq/ sanmu awet jari tau/ tinkahta jari pañjak/ ñaula laiq raja Bali/ jērah abot niriñan pēñandika// lamun araq pēñarahan/ sērtanta sēgēr kēwarih/ jērahta sañkean awak/ ndeqta bau daya lēñit/ lamun kēsukan gusti/ polos gati sērtā tētū/ araq mata gēgitaq/ araq nae mēlampahin/ iduñ mēñambuq kēntok dēdēñah/ bagianta jari kaula³⁰⁾ bēsuh tian mañan maiq/ lan bagus pēñitaq pēñēñah/ sēbapta ñaula bakti/ ēntēk lan anak jari/ patuh tañkēt pisaq sampu/ lan suka braya sanak/ jērah doyan añgit uni/ mun liñ siq wah minañka jari pēñajah//. In vertaling: "Ach mijn kinderen en kleinkinderen, luister toch alsjeblieft naar mijn woorden, dat het jullie wellicht goed zal vergaan, wanneer de (balische) heer je als dienaren aanvaardt. Weet jezelf te onderrichten, dan zullen

²⁸⁾ *nonkaq* *rasaq* is mij niet duidelijk; toch niet smbw. *nonkaq*, 'nog niet'?

²⁹⁾ Vgl. jav. *idu didilat maneh*.

³⁰⁾ K heeft *manusa*!

jullie wellicht een lang leven hebben. Maar gedraag je dan ook zo als slaven in dienst van de Balische vorst dat je niet traag bent in je gehoorzaamheid aan zijn woord. Als er een vorstelijke oproep tot herendienst is, en je bent gezond van lijf en leden, wees dan niet weigerachtig op te komen. Tot subtiele listen zijn jullie toch niet in staat. Als de heer iets wenst wees dan eerlijk en waarachtig, want (overal) zijn ogen die je zien, voeten die je nagaan; neuzen die je ruiken en oren die horen. Het is jullie deel dienaar te zijn, en je kunt daarbij een volle buik hebben en lekker eten, en het goede te zien en te horen krijgen. Daarom moet je trouw zijn in je dienstbetoon, bestendig met al de jouwen, in vrede levend met heel je familie (neven en achterneven), en genoeglijk met vrienden en verwanten. Houd op behagen te scheppen in ijdele verzinsels, en laat de woorden van je voorzaten je tot lering strekken". — Men zou werkelijk menen met een geschrift van een Baliër te doen te hebben, die de Sasaks tot gehoorzaamheid maant!

Typisch Indonesisch is deze geschiedschrijving ook wel in deze zin dat het primair, en bijna uitsluitend de geschiedenis is van de voornamesten, de adel, de aristocratie of hoe men ze noemen wil. Van interesse in het wel en vooral wee van de gewone Sasakse man blijkt vrijwel niets. De aansporing om goede dienstknechten te zijn van de Balische heer is bepaald niet gericht tot het "volk", maar tot de Sasakse heren: het duidelijke voorbeeld dat de schrijver aanhaalt van de domme Sasak, die door eigen schuld het behaaglijke leventje dat hij kon leiden en geleid heeft vergooide terwille van de luchtkastelen van Suradjaja, is het dorpshoofd Siraga van Surabaja, en het goede leven dat hij de gehoorzamen voorspiegelt is vooral het delen in de cijns die het volk moet opbrengen aan de Balische heer. Zoals de Javaanse historische literatuur de geschiedenis van de kratons behandelt, zoals de Sedjarah Melaju primair de geschiedenis is van en over de vorsten van Malaka en hun voorgangers en opvolgers, zo is dit de geschiedenis van de heren van Lombok, in dit geval van Sakra en Oost-Lombok. Voor het volk heeft de schrijver weinig meer dan verachting over, je hebt, ook voor een opstand, immers niets aan de gewone tani? Dit blijkt ook duidelijk uit het laatste fragment dat ik straks behandel, en ik geef nu een andere typische episode, waarin de schrijver zich, zoals vaak in deze tekst geestigheden of moraliseringen veroorlooft ten koste van de gewone domme Sasak. Dit is zo'n humoristisch intermezzo zoals er meer in deze tekst staan, en die waarschijnlijk wel stereotiep tot het genre behoren, mutatis mutandis te vergelijken met een kluchtige scene in een

wajangverhaal of kakawin. Dit intermezzo speelt tijdens een veldslag in de buurt van Djeroaru: / rowaŋna ŋoman Sibetan/ taŋkēt ĕmpat meta aiq/ kaula dasan tani/ kaduŋ kēlunta bētiumq/ ampah kēlēlampan sudēra/ pada mele nĭnum mandiq/ baŋjur bēdait kaŋca Sakra araŋ siwaq// kaula Sakra pēdasanan gēna nĭrĭn Manajahi/leq timba bētēmu tēga/ ne ia sikēp Bali/ tumbakna tējabukin/ cirin sikēp Bali tētui/ baŋjurna pada sējayaŋ/ makaĕmpatna mētali/ tuniŋ mula kēlepe sudēra mēsērah// siq leman Sakra no siwaq/ nēlawan ĕmpat ŋapit-buŋkuli/ ndeq naraq lampaq bēbadean/ ndeqna taoq batur kēlilih/ malik surut bēmudi/ tuniŋ kēlepe mula dusun/ lekaq barēŋ bēbandan/ lito ojok sikēp Bali/ sēdatēŋna naŋas ndeqna bēkētuan// gitaq aku pada dēŋan/ ne musuh ĕmpat kutaliq/ kuaturaŋ aniŋ pēmban/ ĕmbe taoq pēmban aji/ siq tēkētuan tau ririh/ mapan siq tētaliq batur/ kaula lekan Kopai/ baŋjur pada sēliŋ kējit/ tēpēritoq pēmban aji paliŋ tēŋaq// tuniŋ sasak bēgērasak/ sok inēt daya bēŋculiŋ/ ndeqna taoq ulēs dēŋan/ baŋjur tēbējēk tētaliq/ ia tulus bēgēntiq/ makasiwaŋna tēbau/ tētuntuŋ kēletek ima/ bētēmberaŋ julu mudi/ lēga ate ndaraŋ laloq gawen mata// tulus ia jari bēbandan/ d.w.z.: "Vier van de mannen van Njoman Sibetan gingen op zoek naar water: doodgewone boerenjongens; ze raakten al te ver naar het Oosten afgedwaald, zorgeloos als soedra's nu eenmaal handelen, omdat ze verlangden te drinken en te baden. Toen stieten ze op een negental Sasaks, uit een gehucht uit het Sakrase afkomstig, ook echte boeren, die op weg waren om met Manadjahi mee te gaan. Ze ontmoetten elkaar bij de bron. 'Kijk eens, dat zijn Balische soldaten, want er zit dons aan hun lansen, een absoluut bewijs dat het Balische soldaten zijn!' Daarop hebben ze hen overmeesterd, en alle vier zijn ze gebonden, immers zoals je van soedra's verwachten kunt gaven ze zich over, toen die uit Sakra, die met z'n negenen waren hen vieren twee tegen een aanvielen. Zonder daarop enig overleg te plegen en zonder te weten dat hun makkers al verslagen waren en zich teruggetrokken hadden — wat kun je anders van dergelijke boerekinkels verwachten? — gingen ze met hun gevangenen die kant uit — naar het Balische leger dus. Daar aangekomen praalden ze fier, zonder eerst eens te informeren: 'Zie ons eens, mannen, deze vier vijanden hebben wij gebonden en die gaan we aan mijnheer aanbieden. Waar is mijnheer op het ogenblik?' De onderzochten, slim als ze waren, hadden al gezien dat de gevangenen kameraden uit Kopang waren; ze gaven hun een knipoogje — en stuurden het gezelschap door: 'Mijnheer is helemaal in het midden'. En hersen-

loze Sasaks³¹⁾ als ze waren, alleen maar bedacht op fopperijtjes, die vriend en vijand niet van elkaar wisten te onderscheiden, werden ze vervolgens niet al te zachtzinnig gegrepen en geboeid — op hun beurt alle negen gepakt, als dieven met hun schouders aan stokken gebonden, twee aan twee, met de ruggen tegen elkaar; en ze waren er nog zo opgelucht van ook, dat hun ogen niets anders meer te doen hadden en dat ze zo zelf gevangenen werden”³²⁾.

Uiteraard dringt de vraag naar de historiciteit van deze babat zich aan de Westerse lezer op. Ik heb er al op gewezen dat voor het eerste deel ons geen andere bronnen ter vergelijking ter beschikking staan, zodat controle van de berichten over de opstand van Mas Pandji niet mogelijk is. Anders is dat echter met het vervolg: zowel over de oorlogen tussen de Balische potentaten van Lombok uit de dertiger jaren van de vorige eeuw als over wat wij de voorgeschiedenis van de Lombok-expeditie plegen te noemen is nogal wat bekend: ik noem het werk van Lekkerkerker³³⁾ en dat van Cool³⁴⁾. Bij vergelijking van de gegevens van onze babat met deze vnl. op Europese bronnen gebaseerde geschiedschrijving moet men natuurlijk wel het verschillende standpunt en gezichtspunt van de babatschrijver en zijn Europese collega's in het oog houden. Even vanzelfsprekend als Lekkerkerker niet goed op de hoogte is van de rol die de Sasaks bij de strijd om de macht tussen de Baliërs hebben gespeeld, in de dertiger jaren, even logisch is het dat de Sasakse auteur de achtergrond en voorgeschiedenis van de heren King en Lange onbekend zijn, en dat die hem ook weinig geïnteresseerd hebben. En zo heeft deze schrijver van de Babat Sakra ook de gebeurtenissen die geleid hebben tot het ingrijpen van de Nederlandse troepen op Lombok anders gezien dan Cool: voor de laatste zijn ze alleen maar een interessant voorspel van wat hij te boek moest stellen: de Nederlandse expeditie tegen de Balische vorsten — terwijl voor de Sasak de volle nadruk ligt op de Sasakse opstand, en de Nederlandse expeditie, hoezeer uiteindelijk beslissend, toch maar een aanhangsel vormt van zijn geschrift. Vergelijking is daarom een hachelijke zaak. Ik wil alleen een paar punten releveren om een indruk

³¹⁾ De klankschilderende waarde van de tekst is niet te vertalen: *sasak bĕgĕ-rasak*, zo iets als: rammelende Sasaks.

³²⁾ Van de vertaling van het slot ben ik niet zeker.

³³⁾ C. Lekkerkerker, Het voorspel der vestiging van de Nederlandsche macht op Bali en Lombok, BKI 79 (1923), p. 198; vooral p. 288—322.

³⁴⁾ Zie noot 3.

te geven van de wijze waarop onze auteur bepaalde zaken ziet — of niet ziet. Merkwaardig is wel dat met geen woord gerept wordt van de beroemde brief van de 7 Sasakse hoofden die “de naaste aanleiding” (Cool) tot het ingrijpen van de Nederlanders zou worden, hoewel een van de ondertekenaars toch Mamiq Nursasih van Sakra was. In de babat wordt de komst van Lieftrinck plotseling vermeld, nadat op de grote nood van de massa der Sasaks met een enkel woord (voor het eerst en voor het laatst!) gewezen is: *rěněn pěpěrañan no tarik/ Bali Sělam ndaraq ñulah/ siq rarut pada jělēñ lueq/ Kopañ Rarañ Batu-kliañ/ Mujur Ganti pada susah/ bilañ desa taoqna numpuk/ bañjuran datěñ utusan// utusan raja Bětawi/ datěñ tipaq desa Sakra enz., d.i. “de strijd kwam overal tot bedaren, Baliërs noch Sasaks voerden meer acties uit; velen van de vluchtelingen leden honger, in Kopang, Rarang, Batukliang heerste grote nood, evenals in Mudjur en Ganti, want in al deze dorpen verzamelden de vluchtelingen zich bij massa’s. Toen kwam er een gezant, afgezant van de radja Betawi; hij kwam naar het dorp Sakra enz.”* De tweede keer komt Lieftrinck met de “kepala perang” uit Buleleng, “Tuan (N?) Obos”; ik weet niet wie hiermee bedoeld kan zijn, de naam klopt geenszins met die van Lieftrinck’s metgezel kapitein Willemstijn, evenmin met een van de begeleiders van de Opperbevelhebber Vetter, die later zelf ook nog een bezoek aan de Oostkust heeft gebracht (Cool p. 276)^{34a}). Maar overigens zijn er allerlei details die wel met de gegevens uit Nederlandse bron overeenstemmen, bv. de rijstuitdeling door Lieftrinck op zijn tweede tocht. Onjuist is weer de suggestie dat een grote groep Sasakse leiders overzee meeging, met veel moeite had men een drietal ertoe kunnen bewegen naar Ampenan mee te varen. Trouwens, verderop wordt in de Babat alleen nog maar gesproken over Djero Mustiadji en Raděn Djonggat als metgezellen van Lieftrinck in Tjakra. Over Mustiadji vernemen we zowel in de Nederlandse als in de Sasakse bronnen nog nader, en als voorbeeld van het verschil tussen deze beschrijvingen ga ik op de rol van deze figuur nog even in. Bij Cool wordt hij genoemd als het “ons zeer genegen hoofd van Kopang” (p. 277), die dus bij Lieftrinck in Tjakra was vóór de overval van de Baliërs op het Nederlandse bivak. Zodra die overval begon, vermeldt Cool, is Mustiadji gevlucht, en hij “zwierf dien nacht in de wildernis rond”. (p. 300, nt. 2 en p. 324); daarna is hij blijkbaar in Kopang

^{34a}) Prof. Cense wees mij er op dat met Obos wsl. ‘overste’ bedoeld wordt — vgl. mak. *oboso*. Dat geen van Lieftrinck’s metgezellen overste was behoeft niet tegen deze veronderstelling te pleiten.

teruggekeerd, waar hij de volgende dag de colonne Lawick van Pabst, die in het binnenland had vertoefd, op de hoogte bracht van het feit dat er in Tjakra gevochten werd sinds de vorige nacht, zonder dat hij van bizonderheden op de hoogte bleek te zijn. Dit laatste blijkt ook wel uit de babat, waar alleen gezegd wordt: Mustiaji ñěñapaq/ tuturañ pėrtiñkah Bali/ si bėpėrañ leq Cakranėgara/ silaq nanė kaji ñiriñ/ taturun bae pėrjani, (d.i.: Mustiadji sprak de Nederlanders aan en vertelde hun het optreden van de Baliėrs die de strijd in Tjakra hadden aangebonden: "als U het goed vindt zal ik U vergezellen, laten we op dit ogenblik naar het Westen vertrekken"); waarna hij de Nederlanders tot Narmada vergezelde. Maar overigens is er nogal verschil tussen de bronnen: want in de babat is het Mustiadji die Lieftrinck, d.i. de Nederlanders, waarschuwt dat de Baliėrs iets in het schild voeren, vlak voor de beruchte nacht van de 25e Augustus. En het vertrek van Mustiadji uit Tjakra heeft zelfs iets glorieus — in Sasakse ogen —: want voor de aanval van de Baliėrs begonnen is maakt hij zijn opwachting bij de Anak Agung en betuigt hem aldus hulde: duh Bėtara ratuñ kaji/ pañuñsuñan kaula sėjagat/ kaji parėk leq sör gadiñ/ siq anėn kaji kėlėbih/ kanėn ragan ratu aguñ/ ndeq naraq lainan dewa/ muñ dėkaji mutėr bumi/ kaji sėmbah amuñ ragan dewa doañ/, d.i.: "Ach, Heer, mijn vorst, die de eerbied van alle onderdanen ter wereld verdient, ik nader eerbiedig tot onder uw voeten, omdat mijn hart uitermate verlangend is naar U, grote vorst. Er is geen andere heer, slechts gij zijt wereldheerser, en ik buig mij enkel en alleen voor U, mijn heer". — Weliswaar suggereert de schrijver ons nadrukkelijk dat dit alleen maar voor-de-gek-houderij is, en dat Mustiadji niet anders beoogt dan de Anak Agung zo dure cadeaux afhandig te maken, maar ik kan mij voorstellen dat Cool, zo hij deze woorden had kunnen vernemen uit de mond van Mustiadji, toch zich wel tweemaal bedacht zou hebben, te spreken van het "ons zeer genegen" hoofd van Kopang. Hoe het zij, de vorst was, aldus de babat, zeer geroerd door deze betuiging van trouw op een zo critiek moment en hij geeft hun waarlijk vorstelijke geschenken: / sėgėnėpan pėñajin dua yuta// kican siq ñurah ajinda/ bėbauan siq uni manis/ raden Durmal lan jro Kopañ/ mapan mula widagda ririh/ Anak Aguñ ñurah aji/ kėdudutan siq raos alus/ kėrana mula jro Kopañ/ mėsuhur widagda ririh/ pėkėbik raosan bėrugun doañ// mañgis kuniñ sėlolo doañ/ tañkaq asėm siq kėlampi/ manis uni bao doañ/ dalėm anėn maraq api/ kayuq randu jari kuri/ bis tėtaoq isiq bubuk/ piaq kėlunkuñ tañkaq jarak/ Anak Aguñ mutėr bumi/ kėdudutan bau tėguñ maraq kanak// d.i.: "(geschenken) tot

een totale waarde³⁵⁾ van 2 miljoen (kepengs) schonk de vorst hen, dat wisten radèn Durmal en de heer van Kopang gedaan te krijgen door zoete woorden, bedreven en schrande als ze nu eenmaal waren. Want de vorst liet zich gemakkelijk beetnemen door vriendelijke woorden en de heer van Kopang was befaamd-bedreven en knap in het verzinnen³⁶⁾ van bedrieglijke vleierijen³⁷⁾: gele manggistan, één boom slechts, tamarinde in een zakje gedaan; zoete woorden alleen met de mond, maar in het hart als een vuur. Een kapokboom als een deur; helemaal vol met witte nieren³⁸⁾; maak een mandje voor ricinusspitten; de wereldregerende vorst te pakken genomen, te bedotten als een klein kind". — Daarna, nog voor de strijd, aldus de babat, vertrekken deze beide heren met hun kostbare buit naar hun dorpen — dat is wel iets anders dan wat we bij Cool lezen: Mamiq Mustiadji, bij de eerste schoten in Tjakra gevlucht, "zwierf dien nacht in de wildernis rond".

Niet altijd zijn de verschillen zo tendentieus: dat de schrijver slechts vage ideeën had over de capitulatie van de groep Lindgreen en zijn verdere belevenissen ligt voor de hand. Ook het feit dat de vorst van Tjakra niet in de puri maar in Sasari, na de vernietiging van de puri, gevangen genomen is was hem blijkbaar niet bekend. Verder stelt de Babat het voor alsof in het eindgevecht pas de scheepsartillerie de kansen definitief in het voordeel van de Nederlanders heeft doen keren, ook een voorstelling die niet met de werkelijkheid strookt.

Daarentegen stemmen de berichten over de Goase pseudoprins (Cool p. 272) vrij aardig overeen, alleen is zijn naam bij Cool Daeng Ginoro, en in de babat Daeng Djeréq. In de babat gaat het verzoek om hem te

³⁵⁾ *pěnajin dua yuta*: denklijk op te vatten als *pěnajina*, 'hun waarde'; in het dialect van Sakra en vele andere Zuid-Lombokse dialecten verdwijnt de eind-vocaal van pronominaal suffixen in de normale uitspraak, en ook elders in de tekst vinden we deze verkorte vorm nogal eens gespeld, bv. *tain* (noot 40); een paar andere vbb. uit Sakra: *kěmbegm sankaqm bara-bara lalo*, lett. *měnapamu sěbabmu sěkoñopi-koñon pěrgi*, waarom ga je er zo ineens van door? *kaom saq siqksingaq no mate*, lett. *kěrbauwu yan olehku piñjam itu mati*, de karbouw die ik leende is doodgegaan. Zie Goris, s.vv. n III, k II, m' enz.

³⁶⁾ *pěkěbik*: *pěmbuka*, volgens mijn zegsman.

³⁷⁾ Op lyrische, sterk-affectieve of dramatische momenten bedient de schrijver zich ter verhoging van zijn literair effect nogal eens van dgl. pantoenachtige liedjes, aangepast aan en ingepast in de maat. Dgl. pantoens (*lakaq*) zijn zeer algemeen (geweest?), prof. dr. C. Hooykaas beschikt over een grote collectie, ook in de Tutar Monjeh vinden we ze op een dgl. wijze als hier in de poëzie verwerkt; een kleine selectie vindt men in vertaling in W. A. Braasem en R. Nieuwenhuys, Volkspoëzie uit Indonesië, Groningen-Djakarta 1952, p. 226.

³⁸⁾ *bubuk*: volgens mijn zegsman hier zo te vertalen; de vertaling van Goris zou natuurlijk ook bruikbaar zijn.

laten doden uit van de Datu Mekasar (= Betara Goa leq Mekasar), die dat verzoek richt tot de Nederlandse kepala perang, en de pseudo-prins wordt hier gedood door de Sakrase Hadji Ali, terwijl Cool juist leert dat het hoofd van Sakra "t zij deze hiertoe niet de macht of den wil had" het niet deed, zodat een ander het moest opknappen.

Het heeft dunkt me geen zin alle details verder nog te vergelijken. Mijn bedoeling was in de eerste plaats een indruk te geven van deze tekst als literair voortbrengsel en staal van Sasakse geschiedschrijving, voor de geschiedenis van Lombok of van de grote opstand van 1891 van Sasaks gezichtspunt zou een veel uitvoeriger materiaalverzameling nodig zijn, ik denk in de eerste plaats aan de uitvoerige Tjongah Praja (Kirtya no. 10040). Ik ga ook niet meer in op de vraag naar de authenticiteit van onze tekst inzake de oorlogen uit de dertiger jaren. Het is wel duidelijk dat de schrijver van deze babat ook niet precies heeft kunnen wijs worden uit de ingewikkelde dynastieke verhoudingen van de Balische vorsten van de verschillende rijkjes. De twee oorlogen van 1838 en 1839 zijn samengevallen tot een, en een aantal van "Inlandsche dramatis personae"³⁹⁾ zijn alleen daardoor al noodzakelijk verdwenen uit de geschiedschrijving. De rol van King en Lange blijft in de babat beperkt tot de leverantie van wapens. Daarentegen valt sterke nadruk op details die we uit de Europese bronnen niet kennen: de aanvankelijke opstand van Sang Bona of Bonaha van Sajangsajang (18), bondgenoot van Mataram, die te vroeg begint, en de ontvoering van de kinderen van de vorst van Mataram uit Karangasem; misschien is de schrijver hier wel in de war met de gevangenneming van de jonge kinderen van G. Ng. Madé Karangasem en hun vervoer naar Klungkung (Lekkerkerker p. 307). Trouwens, ook de naam die de babat aan de vorst van Mataram geeft, Ida Ratu, klopt niet: Ida Ratu was juist de naam van de zoëven genoemde Gusti Ngurah Madé Karangasem.

Liever echter dan op dgl. kwesties nog nader in te gaan wil ik ten slotte nog een paar staaltjes van de tekst geven om de literaire capaciteiten van de schrijver in het licht te stellen. Ik kies daartoe twee fragmenten uit het begin, het eerste de karakterisering van Dèn Surjadjaja door deze schrijver, en dan het gesprek tussen Surjadjaja en Dèn Hormat, waarin de eerste de laatste poogt te overreden mee te doen met de opstand van Mas Pandji.

Surjadjaja: // sikutna suka sëmëndaq/ jati mula tuduh ndeq kënëñ giñsir/ kəcatri mula sëmënu/ jañji ndeq kënëñ owah/ den Surya

³⁹⁾ Lekkerkerker, cp. cit. p. 288.

mesaqna palin tēsaduq/ kaŋgo raksaq desa Sakra/ baya apa taoqta prih// ima cekok tan pēsastra/ ulēs tani nēmpil purusa lain/ maraq anden buaq bunut/ kakēnan kēmanukan/ dawa mula doyan kakēn buaq bunut/ ŋontoq leq kayuq lainan/ dawa bañjur sugul tain⁴⁰⁾// batun bunut masih tilah/ ndeqna tēriq nēket leq kayuq ipil/ jari laeq-laeqna nu/ batun bunut bērēmbas/ sērta mula mēnu tuduh batun bunut/ nēket laiq kayuq lainan/ turun akah nēliutin// ndeqna jari nuŋgal mesaq/ kēñonean kayuq siq tēliutin/ ia jari mate lēbuñ/ ia payu bēleq tiŋgañ/ lolo bēleq bewe riŋkah gedēñ narun/ kaya sēmēnu andena/ den Surya pērnah nēmpil// jati ndeq purusan Sakra/ dakaq mēnu raden pērwañsa iniq/ kēreh kēraksa sēturut/ siq tulen siq leq Sakra/ ndeqna bani bēlatur leq ratu aguñ/ kewala naturan kanda/ dērpon tēwikanan siq gusti// kira-kira yen tēwikan/ desa Sakra pilih ndeq tēmah sēmēni/ desa Sakra tulus lēbur/ mapan ia Suryajaya sētīnkahna nāula akalna biluk/ mula gēna tēturunan/ bētērus tēulean leq Bali//. In vertaling: “Het was hem beschoren een ogenblik van geluk te kennen — maar het lot staat nu eenmaal voor tijd en eeuwigheid vast en laat zich niet veranderen. Radēn Surjadaja had zich bij uitstek het vertrouwen van de Balische vorst verworven en kreeg namens hem het toezicht over Sakra. Maar wat was er van hem te verwachten? Zijn vingers stonden krom van ongeletterdheid, hij was niet anders dan een boer die inwoonde bij andere mensen (d.i. hij was van huis uit geen adel van Sakra): zoals een vrucht van de bunut, door een bosduif opgegeten — want deze dieren zijn verzot op bunutvruchten. En daarna strijkt zo’n vogel op een andere boom neer, waar hij iets deponeert; de pit, nog gaaf, valt niet op de grond maar blijft in de ipilboom hangen, en na verloop van tijd ontkiēmt hij; zo is nu eenmaal de gang van zaken bij een bunutpit, hij blijft zitten in een andere boom, en krijgt daar zijn omlaaggroeiende wortels die de andere boom gaan omstrengelen. Hij kan dus niet zelfstandig groot worden, maar de boom die hij omstrengelt sterft op den duur door verstikking, terwijl hij een forse, hoge boom wordt met zware takken en weelderig gebladerte. Zo was het nu ook met radēn Surja, een parasiet dus en geen man van Sakra van huis uit. Maar toch accepteerden alle aanzienlijken die wel echte Sakranezen waren gewillig zijn beheer en oppertoezicht; ze durfden niet aan de Balische vorst te zeggen wat ze dachten, durfden hoogstens vage toespelingen maken die ze hoopten dat het Balische districtshoofd zou begrijpen. Als de vorst werkelijk op de hoogte gebracht was zou het Sakra niet vergaan

⁴⁰⁾ *tain*, = *taina*, zie boven nt. 35.

zijn zoals nu het geval was, nu het volkomen verwoest werd, want dan zou deze Surjadjaja met zijn huichelachtige onderdanigheid wel naar het Westen gehaald, en regelrecht naar Bali gebracht zijn".

En even verder volgt dan het gesprek tussen deze Surjadjaja en de blijkbaar oude en wijze, en daarom ten aanzien van deze opstand sceptische Dèn Hormat, wiens meedoen Mas Pandji als voorwaarde voor het ondernemen van de opstand heeft geëist; Surjadjaja spreekt de oude heer aldus toe: / mēran kaji lete bēkētuan mamiq/ apa suka/ mamiq nānkēn anak/ kaji dēnah tutur mēne/ kocap malēm siq laun/ neneq laki lan pēmban bini/ gēn lite ojok Sakra/ pēnirin tēluṇ atus/ lete gēn tari kaula/ lamun araq/ baṅga ndeq suka mairin/ gēn tēmateq tējarah// taget nimbal den Hormat bēmanik/ moga gamaq/ jati maraq orta/ tētu tulus lumbar lete/ sērta yena suka bagus/ ndaqna barēn lan Maṇajahi/ amaq bani nunasaṅ/ leq ratu siq aguṅ/ sampura adeqna oṇaq/ ēntēk maṅjak/ leq Sakra dewa maṣ Pandji/ Suryaṇaya ia nimbal// ndeq sēmēno sukan deneq laki/ yan mamiqna/ gēn laluan raga/ dasida tumandaṅ nane/ musuhin kapir biuṇ/ lan sēlapuqna pada wah gaṅjih/ pra raden bilaṅ desa/ pada milu payu/ lan sikēp ndeqta kuciwa/ kampuṇ Mandar/ Bajo Bugis pada bakti/ gēn naturaṅ sikēp lanaṅ// sēlapuqna gēn saṅgup naturaṅ bedil/ tur was ite/ mriyēm mērantaka/ lamunta mayua noneq/ ndeqna buruṅ datēn bantu/ ratu bēleq leq timuq aiq/ aran raja Bubakar/ ratu Maṇali baṅjur/ dasida jalan Ampenan/ rēraosan/ mapan wah sēmaya pasti/ kewala nantih mara// cēmor nimbal den Hormat bēmanik/ diniṅ mēno/ tinkah pada suka// pra raden si bēleq-bēleq/ inēt tinkahna saṅgup/ saṅna saṅgup pada nantih/ sēpērtinta nēnempas/ paksa nēsāt tibu/ ndeqna mele sēmbarēnan/ aṅsuh tanaq/ mēmēlēt apeq pērigi/ nantih ēsat bēgasap// tibū dalēm galuh tur bērisi/ lapuq ēmpaq/tur bērisi buaya/ mun taṅkēt sēmēne bae/ paksa gēn limas tibu/ aiq bēleq tētampēn gaṅjih/ aṅcēn ndeq naraq kēkah/ gēn takēr bēlabur/ pērigi aruan ruṅkas/ ita kēdiq/ beṅkēr nakēr jaṅkanta jēṅkin/ tulusta lēsōq polak// mun sēloka ndeqna sajaq mēni/ upamayaṅ/ boya pērisian/ dēmēn moyā bae rame/ leq mēnaṅ ia tējuṅjuṅ/ mun siq kalah ia tēsurakin/ mēno lamun sēloka/ kēlepe toaq julu/ amaq kewala nuturan/ lalu raos dalēm pikir/ Suryaṇaya ia nimbal// ēndaq sēmaṅsaya mamiq/ tiwas kaji/ mun ndeq mula sēdēn tēkēndēlaṅ/ ndeq kaji duga sēmēne/ mapan sine sēlapuq/ lan kaula siq bat Juriṅ/ was pasti bēsēmaya/ tārīk pada tēdun/ lite leq dinan Lēbaran/ malik nimbal/ den Hormat basana manis/ buat bōdōṅku anak// awak keṣut buluṅku bih putih/ laguq masih/ bēlok pēnrasa/ ndeq kutoaq oṇaq lēne/ leq ēmbe ponda cumpu/ tēdun lueq taṅkēt

səkēdiq/ lueq-lueqan kaula/ bilañ desa tēdun/ sekēt satus satak samas/ pēmbēleqna/ tērēsna lai q raja Bali/ sino lalu bandiñan// sañna maraq liñ lawas jēraji/ kuniñ luar/ sēpēt leq dalēman/ lalu sañ kurañ pēmbade/ mun manis ndeq tēitun/ tēitunañ tēmah siq pait/ ndaqta ñēsēl mudian/ peta aran kētudu/ yadyan ndeqna lueq kaula/ pēmbēleqna/ ta lete pada tēdun tarik/ patuh tandiñ rēraosan// patut sino gēn tēkēndēlin/ Suryajaya/ ñēmprak pēnimbal/ unin mamiq mun sēmēne/ mula ndeq mamiq sañgup/ siñ kērante tēpalañ wadi/ ñēsoran awak mesaq/ dēmēn juñjuñ musuh/ sēlapuq kērante tēpalañ/ tan pēguna/ maraq ndeq turasan Pējañgiq/ kanista rēraosan// subahna la sukaq Allah luwih/ pēmban ñēwarga/ larana ndeq jamaq/ bēduwe sēntana mēne/ ndeqna inēt lēluhur/ tan pēguna kēlila tipis/ ririh johan liwatan/ sēdēñna tētunduñ/ mamiq Hormat silaq budal/ bilin desa/ lampaq uñsi raja Bali/ pērnanean silaq budal// mapan mamiq mula ndeqda tindiñ/ kēsusahan/ masih manis dunya/ aman kēsugian lueq/ ndeq bani barēñ lēbur/ tañkēt anak sēmēton jari/ mamiq yen sida budal/ moganda rahayu/ lekan dalēm bumi sasak/ nēmu suka/ jari patih raja Bali/ barēñ mukti wibawa// tur tēsambut patih mañkubumi/ pēkumpulan/ lapuq duwe arta/ mañca riñ sirah pēñraos/ widagda tur tēkadu/ kañkēñ sanak siq raja Bali/ tañgēp pētīn kaula/ Isēlamna sēlapuq/ siq datēñan katur leq sida/ siq datēñna/ jari bagin raja Bali/ sida tērēsna ñaula// jari apa ñantiñ jēlo lain/ yen ndeq kērañkat/ siq aran duwe arta/ kaula Sakra bēraton/ gēn rēmbat duwe turun/ lamunda wah barēñ siq Bali/ ulin sida sugulan/ kēririñanda sēlapuq/ ndeqna kurañ leq sēloka/ jērtamah/ maraq kērantenda sēni/ sēloka ndeqna kurañan// bañjur nimbal den Hormat awor tañis/ Suryajaya/ anaku mas mirah/ jērahku tēraos mēne/ ndeq bani barēñ lēbur/ tañkēt anak sēmēton jari/ sañkaqku mēno anak/ buatiñ priaqku lalu/ kañēñku kaula Sakra/ pēmban ilañ/ ndeq suka lampah sēmēni/ nane ita bekeq ia// kumēmindah munku tēbudalin/ desa Sakra/ yen lalu ndeq suka/ mun ndeq tulus lampah mēne/ amaq mula sēturut/ añiñ amaq ne kubēsaksi/ ku mate sabilullāh/ ndeqku loñin sañgup/ sañna araq kēsukaq Allah/ sinampura/ kēsalaqan sēdēñ urip/ moga lēndēk maripat// miwah Allah sipat mustakim/ mogan araq/ sampura leq ita/ sampura lapuq kēlēne/ Muñkarun Ana-kirun/ sēbarēñana pada asih/ Mēlaekat ñambil ñawa/ asih pada tulus/ pada sampura leq ita/ mogan araq/ berkat aran doa puji/ lan mēña lawañ swarga// sasih Allah lan nabi kēkasih/ kaji mula/ ñagēñ sabil-ullāh/ tur kaji tētunduñ mēne/ sañkaq kaji ñēlalu/ siq tēparan kēlila tipis/ Suryajaya dēdēñah/ bēñaq sambil nunduk/ ēndeq taoq liñna nimbal/ bañjur budal/ den Hormat bēpikir-pikir/ muñkul leq pēmēreman//.

De vertaling van dit stuk luidt als volgt: "Met Uw verlof, ik kom hierheen om U te vragen of U bereid bent mij als Uw kind te erkennen. Ik heb het volgende vernomen: men zegt dat de komende nacht heer Pandji en zijn moeder hierheen, naar Sakra zullen komen, met een gevolg van 300 man, om hier het volk over te halen; mochten er zijn die zich verzetten en niet willen volgen, dan zullen ze gedood en hun bezittingen geplunderd worden."

Verschrikt antwoordde den Hormat: "Moge het werkelijk zo zijn als het gerucht luidt, dat zij inderdaad hierheen komen; en als ze werkelijk goede bedoelingen hebben, laten ze dan niet samen met Manadjahi komen. Ik durf dan wel van de verheven vorst vergiffenis voor hen te vragen, opdat heer Pandji zich zonder bezwaar voorgoed hier in Sakra zal kunnen vestigen."

Surjadjaja antwoordde: "Maar zo is geenszins de bedoeling van mijn heer; en zijn vader wil zijn leven op het spel zetten: zij zullen een actie inzetten om de dolende ongelovigen te bestrijden; en allen neigen reeds tot afvalligheid, de voornamen van alle dorpen zullen zeker mee doen; en in wapens zullen we zeker niet de minderen zijn: de Mandarese, Badjorese en Buginese dorpen van het eiland zijn trouw aan Pandji, en zullen wapens en mensen leveren. Allen hebben op zich genomen geweren aan te bieden, er zijn al allerlei kanonnen hier. En als we eenmaal een tijdje aan de gang zijn zal er stellig nog meer hulp komen: de grote vorst aan de Oostkant van het water (d.i. Sumbawa), radja Bubakar en vorst Manjali zullen via Ampenan komen. Alles is immers reeds met stelligheid afgesproken. Zij wachten er nog slechts op dat wij beginnen."

Glimlachend antwoordde den Hormat: "Nu zo de houding is van alle grote heren, dat ze allen bereid zijn, moet U toch wel opletten wat zij nu precies op zich genomen hebben; misschien nl. alleen maar om te wachten, zoals wanneer we zouden gaan vissen: dan moeten we toch eerst de visput droog krijgen; maar nu willen zij niet mee aarde sjouwen om af te dammen, en de beschoeiing van de dam stevig te maken; ze wachten alleen maar tot de put droog is om dan de vis eruit te graaien. Maar de put is diep en breed, en er zitten wel allerlei soorten vis in — maar ook krokodillen, en als we dan met zo weinigen het werk moeten doen — het water moeten we nu eenmaal wegscheppen, maar er is veel water, en we hebben maar een zwak en dun dammetje gemaakt, alles behalve soliede genoeg om de druk van het water tegen te houden: voortijdig zakt dan onze beschoeiing in elkaar; en wij zijn met zo weinigen dat we wel krom kunnen gaan staan tot we doorzakken om

het water tegen te houden — maar op een gegeven moment wordt het ons toch te machtig en bezwijken wij. De oude spreuken leren wel dat je zo iets niet kunt forceren(?). Je kunt het ook vergelijken met het toekijken naar een schildgevecht: voor toekijken zijn altijd liefhebbers genoeg te vinden, en wie het wint wordt op de schouders genomen; maar de verliezer wordt uitgejouwd. Dat leren ons de spreuken van de oude mensen van vroeger. Ik herinner je er alleen maar aan; denk er eens goed over na."

Surjadjaja antwoordde: "Daarover hoeft ge toch werkelijk geen twijfel te hebben, vader. Ik sta er voor in; het is volslagen ondenkbaar dat we niet werkelijk staat op hen zouden kunnen maken. Want allemaal, ook de mensen van West-Lombok, hebben ze met stelligheid afgesproken, naar het Westen te zullen optrekken op de dag van Lebaran."

Opnieuw sprak den Hormat met vriendelijke woorden: "Natuurlijk ben ik maar een dom man, mijn kind. Mijn lichaam is wel gerimpeld, mijn haren zijn geheel vergrijsd, maar toch ben ik nog te suf van verstand dan dat ik goed en kwaad zou kunnen onderscheiden. (Maar zeg me nu eens:) Waarop stel je nu je verwachting: op het grote aantal dat zal optrekken, of op weinigen (maar dan mensen aan wie je iets hebt)? Immers, al trekken er nog zoveel mensen mee, al gaan er per dorp 50, 100, 200, ja 400 mee, maar hun hoofd houdt het nog op de Balische vorst — dan mag je je toch nog wel eens goed bedenken of het misschien niet is als het liedje van de lichtekooi⁴¹⁾: van buiten glanzend geel, maar binnenin een vieze smaak. Misschien ben je toch wel wat ondoordacht: het zoete moet nog niet meegeteld worden, wat je moet meetellen is het bittere eind, opdat we niet achteraf berouw hoeven te hebben. . . .⁴²⁾ Ook al heb je niet veel volk op je hand, maar hun leiders komen hierheen om mee op te trekken⁴³⁾, nadat ze in gemeenschappelijk overleg tot overeenstemming zijn gekomen, dan kun je staat op ze maken."

Surjadjaja antwoordde kijvend: "Als U er zo over praat vader, dan bent U dus niet bereid mee te doen. Wat men ook zegt weert uw vrees af⁴⁴⁾: ge vernedert uzelf en steekt de vijand het liefst in de hoogte, en

⁴¹⁾ of: alsof je een liefdeslied voor een lichtekooi gaat zingen?

⁴²⁾ *peta aran kētudu*: 1. *ketuduh*??: dat we gezocht hebben naar de naam van door het lot getroffen, d.i. ons eigen noodlot ons op de hals gehaald hebben?

⁴³⁾ *ta* is me niet duidelijk; ik weet niet of *tēlete* (met prefix *tē-*, mal. *tēr-*): 'hierheengebracht' mogelijk is; mogelijk is wel *bēlete*: hierheengekomen — maar dat staat er niet.

⁴⁴⁾ *sin kērantē tēpalān wadi*: zeer onzeker, *wadi* = vrees komt nog eens voor in S; zou het kunnen betekenen: al uw praatjes worden door vrees ingegeven? K heeft *sin kērantēta ia pasān wadi*, wat ook niet duidelijk is.

ge zijt voor geen rede meer vatbaar. Het is nutteloos; het is als zijt ge geen nakomeling van Pedjanggiq — uw woorden zijn allerschandelijkst. Lieve hemel ⁴⁵⁾, dat dit nu Gods wil is: wijlen de vorst (van Pedjanggiq) zou geen klein beetje verdriet gehad hebben (als hij geweten zou hebben) eens zulk nakroost te zullen bezitten, dat zich aan geen voorvader meer iets gelegen laat liggen en geen greintje schaamtegevoel meer heeft. Deze schranderheid gaat waarlijk toch wel wat al te ver. Zo iemand moeten we toch maar liever weggagen. Vader Hormat, wees zo goed om heen te gaan, en ons dorp te verlaten, om uw toevlucht bij de Balische vorst te zoeken. Vertrekt U maar op staande voet. U bent immers werkelijk niet bereid trouw onze zorgen te delen; de wereld is U nog te dierbaar, met zijn veilige bestaan en behaaglijke rijkdom, en U durft de ondergang, samen met al de uwen, niet te riskeren. Vader, moge het U wel gaan na uw vertrek uit het Sasakse land, moge U het geluk hebben patih te worden van de Balische vorst, en alle genietingen van die positie met hem te smaken. Misschien brengt U het zelfs wel tot de positie van eerste der patih's, waar alle geld en goed U zal toestromen.... ⁴⁶⁾. Dan zal van uw schranderheid eerst recht gebruik gemaakt worden; de vorst zal U als zijn broeder aannemen; gij zult de belasting van het volk innen, wel teverstaan van ons Moslims: wie belasting komt brengen zal het aan U aanbieden, allen wier komst bestemd is voor de Balische koning (?); gij zijt wel een liefhebbend dienaar! Waarom zoudt ge dus nog uw vertrek tot een andere dag uitstellen? Als ge geen kans ziet al uw have en goed mee te nemen ⁴⁷⁾ dan zal het volk van Sakra U wel vergezellen om uw bezittingen naar Tjakra te pikoelen. En als ge dan eenmaal bij de Baliërs zijt kunt ge immers al uw schranderheid botvieren — dan zal het U niet aan wijze spreuken hoeven te mankeren 'hoe het wel vergaan zal' ⁴⁸⁾, in de trant van wat ge zoëven ten beste gaaft — aan wijze spreuken geen gebrek!"

Toen antwoordde den Hormat met tranen in zijn stem: "Surjadjaja, mijn lief kind, hou op zo over mij te spreken; alsof ik niet het doodsgevaar met de mijnen zou durven delen. De enige reden dat ik gezegd heb wat ik gezegd heb is mijn bezorgdheid en liefde voor het volk van

⁴⁵⁾ *subahmala*: verbastering van *subhān(a) Allāh*, vaak aan het begin van pantoens.

⁴⁶⁾ *mañca riñ sirah pēwraos*: ??

⁴⁷⁾ *kērānkāt*: een merkwaardige vorm; maar volgens mijn informant is correctie in *tērānkāt* niet nodig. Cf. jav. en bal. *kānkāt*.

⁴⁸⁾ *jērtamah*: uit: *jari tēmah*; ik weet niet of dit een verbastering is die stereotiep is in dgl. spreuken; of een voor de gelegenheid gemaakte, min of meer smalend; of een afschrijversverbastering (de maat vergt 4 syllaben!).

Sakra. Wijlen onze heer hield niet van een dergelijk optreden — dat wij hem nu vergezellen (in de ondergang nl.) ⁴⁹⁾. Maar ik weiger mij uit Sakra te laten verwijderen; als je niet wilt dat deze onderneming afgelast wordt, dan doe ik natuurlijk mee; maar ik roep hier getuigen aan dat ik als strijder voor Gods zaak zal sterven. Ik zal mijn belofte onverkort handhaven. Wellicht behaagt het de Heer, mij de zonden die ik tijdens mijn leven bedreef te vergeven. Moge mijn weten geëffend zijn; en moge God Wien rechtvaardigheid eigen is ⁵⁰⁾ mij vergeving schenken voor al mijn verkeerde daden. Mogen Munkar en Nakir mij genadig zijn — de engelen die de ziel komen halen, mogen zij werkelijk genade hebben en mij vergeving schenken; moge er vrucht zijn van alle vormen van gebed en aanbidding, en dat de hemelpoort geopend zij, dank zij de genade van God en Zijn geliefde profeet. Want inderdaad zal ik de heilige strijd Gods strijden; nu men mij zo wil weggagen, daarom zal ik juist tot het uiterste gaan, omdat ze van mij zeggen dat ik geen greintje schaamtegevoel heb.”

Toen Surjadjaja dit hoorde boog hij verbaasd het hoofd — hij wist niet wat hij nog moest zeggen en ging heen. Dèn Hormat wierp zich voorover op zijn slaapstede en verzonk in diep gepeins.

BIJLAGE

INHOUDSOPGAVE VAN DE BABAT SAKRA.

Wie nu eens de geschiedenis van de verwoesting van Sakra wil lezen kan in dit boek de waarheid vinden omtrent de opstand van Komala Dewa Mas Pandji. Tot deze afvalligheid van de vorst van Karangasem (welteverstaan het KA op Lombok) hadden praatjes de mensen in Oost Lombok opgezet; Pandji zou het volk bevrijden van de slavernij van Bali — hadden ze maar begrepen hoe ijdel deze voorspiegelingen waren, dan hadden ze zich heel wat verdriet bespaard! De grote aanstichter van de opstand is geweest Den Surjadjaja; hoewel hij niet eens tot de echte Sakrase adel behoorde had hij het vertrouwen van het volk weten te winnen. De andere leiders hadden verzuimd zijn revolutionnaire gezindheid tijdig te melden aan de Balische vorst, en in plaats daarvan hem zijn kans gegeven toen de bevolking in zekere paniek geraakt was: er was een bevel gekomen dat alle adellijke dochters van Sakra naar het Westen moesten komen (d.i. naar KA), waar de vorst een keuze zou laten doen uit hen voor zijn puri. Uitvoerig wordt het verdriet in Sakra beschreven, en alle middelen die men te

⁴⁹⁾ Ik ben niet zeker van de vertaling. Misschien ook: en als jij denkt dat wijlen onze heer van zo'n handelwijze niet gediend zou zijn geweest — welaan, dan zullen we hem vergezellen.

⁵⁰⁾ *mustakim*: zo?

baat nam om zijn eigen kinderen te beveiligen. Toen de Sakranen die aan deze tocht hadden deelgenomen terugkeerden in Sakra (twee meisjes waren de eer waardig gekeurd de vorst te dienen!) brachten zij het bevel mee dat na Lebaran de adel naar het Westen moest komen om de pemekel af te halen, die zelf naar Sakra zou komen voor een belangrijke aangelegenheid. Surjadjaja vertrouwt het niet en gaat naar Ganti Presaq (bij Ganti, 101⁵¹), waar hij Datu Ringgit, de moeder van Pandji aantreft met diens zuster Bini Njanti (een enkele keer geeft het hs. ook Bini Ganti). D. Ringgit laat Pandji roepen, en hij komt samen met Manadjahi, zijn vader, met wie zijn moeder niet "on speaking terms" is terzake van een bijvrouw (pëmban bini ndeq bësapaq/lan siq laki was lëbih dua balit/ndeq dëmën lantaran madu). Surjadjaja poogt Pandji in dit onderhoud te overtuigen dat de tijd rijp is voor een opstand. Niet alleen de Sasaks zijn gereed en bereid, ook de drie Balische kratons Mataram, Pegesangan en Pagutan neigen tot opstand. Pandji zegt: ik wil wel — maar dan niet als bij vroegere gelegenheden, ik wil mijn lot volledig met dat van Sakra vereenzelvigen, Sakra moet het centrum worden. Zijn vraag is dus of de groten van Sakra, met name Dèn Nuna Lantjung en Dèn Hormat mee willen doen. Manadjahi maant tot uitstel, maar wordt zo ongenadig uitgescholden door zijn vrouw dat hij zich er verder niet meer mee bemoeit. Surjadjaja garandeert Sakra's steun en vraagt Pandji met zijn moeder naar Sakra te komen. Zelf gaat hij vooruit, weet Lantjung met een belofte van een huwelijk met Bini Njanti te paaien. Dan worden de dorpen in de buurt bewerkt, en Pandji komt met de zijnen zich vestigen in dasans vlak bij Sakra. Er volgt een dramatisch gesprek tussen Surjadjaja en Dèn Hormat; de eerste poogt de laatste eerst vriendelijk te overreden, maar als Hormat sceptisch blijft beschuldigt S. hem van lafheid en verraad. D.H. bezweert dan op pathetische toon dat zijn advies tot onderwerping alleen gegeven is terwille van Sakra zelf, maar als er gevochten moet worden, dan zal hij als sabilullah sterven.

Nu wordt het volk van Sakra listig voorbereid op de intocht van Pandji c.s., de jonge mannen halen hem af en komen al dadelijk diep onder de indruk van zijn wondermacht, zijn intocht in Sakra is werkelijk vorstelijk en feestelijk. — Een paar smeden uit Getap (West-L.) die toevallig in Sakra zijn maken zich snel uit de voeten, en berichten de komst van Pandji voortijdig in het Westen. — De volgende morgen maken de strijd bare mannen zich voor vertrek gereed, nadat Manadjahi opdracht heeft gekregen in Sakra achter te blijven om het moreel van het thuisfront hoog te houden. De eerste teleurstelling is dat Radèn Suranggana en Putjuk van Suradadi (115) zich aan hun beloften blijken te onttrekken. Met die van Rarang ontaardt het ter misleiding van de Baliërs geënceneerde schijngevecht in een echte strijd, waarbij zelfs een dode valt, laatkomers van Rarang blijken niet gewaarschuwd dat het maar schijn zou zijn. Pandji toort op de leider van Rarang, Mas Rinawang, neemt hem zijn keris af, maar als hij tegen de sekti daarvan niet opgewassen blijkt neemt hij hem weer in genade aan. Ze maken zich op om verder te gaan. Die van Kōpang en Batukliang (92 en het tegenwoordige Mantang, 89) volgen de afgesproken tactiek: ze trekken kwasi naar het Westen terug uit vrees voor Sakra, maar met de bedoeling zich daarna samen te voegen met Sakra. Maar vóór de vereniging tot stand komt zijn de Kopangers en Batukliangers al door Balische troepen omringd waardoor grote verwarring ontstaat. Wel verschijnen uit het Zuiden Praja, Penudjaq en Batudjai ook nog op het toneel (96, 81, 80), maar zodra Pandji gewond weggedragen is stort het Sasakse leger ineen, als het er op aan komt, zegt de schrijver, zijn al die mannen van Sakra niets waard, zodra er bloed vloeit zijn ze het hoofd kwijt,

⁵¹) Voor de nummers achter plaatsnamen zie nt. 12.

en allen, Surjadjaja inclus (tot grote woede van Dèn Hormat) zoeken een goed heenkomen in de dasans in het Zuid-Oosten, terwijl ze pogen, hun familie uit Sakra tevens nog te redden van de verwachte aanval van de Baliërs op Sakra. Maar de vorst zet zijn aanval niet door, en na enige dagen keert ieder geleidelijk naar Sakra terug. Inmiddels is Manadjahi vanuit Surabaja (135) een actie begonnen om de verschillende dorpen in de buurt goedschiks of kwaadschiks aan de zijde van Pandji te brengen: Dasanlekong, Aiqanjar, Padamara (118, 117, 116); de aanslag op het belangrijke Pantjor (151) mislukt echter. In ieder geval is Sakra nu weer versterkt, ook van Praja uit Midden-Lombok komen ze, zodat het dorp zelfs vergroot moet worden. De opstand wordt nu opnieuw georganiseerd, Surjadjaja krijgt het oppercommando, en alle leiders nemen nieuwe verheven namen aan, wat de spotlust en ergernis van Manadjahi gaande maakt. Een telling van het aantal strijdbare mannen levert het aantal van 10.708 op. Het dorp wordt versterkt, Pembani Bini en Pandji worden geféteerd en in optocht rondgedragen, en men is in een stemming alsof de opstand gewonnen in plaats van amper begonnen is. Dan komt het bericht dat de Balische bevelvoerder zich van Djeroaru in het Z.O. heeft meester gemaakt (141). Verkenners brengen echter het bericht dat Djeroaru trouw is en de Baliërs die daar in de buurt gelegerd zijn desgewenst tot de laatste man uit de weg zal ruimen. Pandji zendt Manadjahi ter assistentie, maar deze stuit op de Baliërs die met Suradadi (115) verbonden zijn, en moet wijken voor hun geweren. — Een intermezzo van humoristische aard: een groepje Sasaks heeft een paar gevangenen gemaakt, maar valt met gevangenen en al de Baliërs in handen, een gelegenheid voor de schr. om op zijn volksgenoten te smalen. — De aanval van de lieden van Djeroaru op de Baliërs slaagt niet, ondanks een nieuwe hulpactie uit Sakra, en men gaat als de Balische dreiging tegen Sakra steeds sterker wordt maar weer de toegangswegen naar het dorp versterken. De Balische aanval richt zich echter tegen Surabaja waar een kleine minderheid Sasaks na heldhaftige strijd onder Manadjahi het aflegt, en terugtrekt op Sakra. Daar is ieder dan druk in de weer want er worden belangrijke gasten verwacht: Radja Abubakar en Menjali (ook wel Mendjeli) zullen uit Sumbawa landen in Rambang (aan de Z.O. kust). Manadjahi gaat ze met een schare tegemoet, de schepen liggen al op de rede, maar ondanks de witte vlaggen van de Sasaks vertrouwen de opvarenden het blijkbaar niet, ze kiezen weer zee. Pandji stuurt Daëng Sitinggil om hen, event. in Sumbawa, uit te nodigen, want, moet hij zeggen, alle Sasaks zijn reeds in opstand, de kust is dus veilig. Als de gasten dat horen zeggen ze: dan redden jullie het zelf ook wel met dat handjevol Baliërs in het Zuiden, en dan landen wij liever in Lombok (170), al ligt daar ook een sterkere Balische bezetting. Daarvoor zijn wij niet bang. Maar de landing mislukt, Abubakar verwijt Sakra hen niet behoorlijk te ontvangen en verdwijnt voorgoed van het toneel. Telkens wordt er gestreden bij Sakra, dat er steeds slechter voor komt te staan; velen eclipseren. Maar dan trekt Pandji zelf ten strijde, en hij weet met zijn kleine schare getrouwen de Baliërs te doen afdeinzen — ja, hij zou de vorst van Bali tot de vlucht naar Bali hebben kunnen nopen... als hij 's avonds niet naar Sakra was teruggekeerd om een hanegevecht te houden. In Sakra is de moed teruggekeerd door deze successen, er wordt druk gefeest, Pandji laat als hij het gave lijk van een oude kjai uit Pegesangan (37) vindt rudjak maken, vermengd met lever en milt van de dode; zijn mannen worden er wel luidruchtig maar niet dapperder van. Pandji weigert trouwens zelf nu ten strijde te gaan; hij vindt hanegevechten belangrijker.

Terwijl Sakra feest viert bereidt de Anak Agung zich grondig voor: grote hoeveelheden wapens worden gereedgemaakt, munitie tot in China gehaald, en dan trekt tenslotte het Balische leger opnieuw op Sakra af, via Djantuk, Rumbuq, Kabar (119, 124, 125). Terwijl Pandji nog overlegt met de zijnen over het verzet

vallen de eerste kogels al in de vergaderzaal, er ontstaat grote paniek, van een geordend gevecht is geen sprake, al zijn er individuele heldendaden van Sakra-nezen. Surjadjaja en Dèn Hordat sneuvelden, Pandji zelf bezwijmt, getroffen door een kogel. In haar hulpeloosheid roept Pembani Bini de hulp van haar man in. Deze brengt Pandji bij en loodst hem uit Sakra weg naar zijn guru(?); onderweg verdwijnt Pandji in het niet, tot verdriet van zijn gevolg. In Sakra weet Anak Agung door middel van duiven met lonten aan hun poot de moskee in brand te steken: nieuwe paniek, en spoedig is dan de nederlaag van Sakra een feit. Pembani Bini en haar man (? niet Manadjahi, zoals later blijkt) worden gevangelijk naar Karangasem (het Lombokse) gevoerd in een kooi.

De macht van de vorst Bagus Oka is groter dan ooit. Er ontstaat nu echter twist tussen de Balische vorsten ter zake van de zuster van de vorst van Karangasem die haar man, de vorst van Mataram verlaten heeft en zich in KA misdraagt met Gede Dangin. Haar broeder blijkt niet bereid haar te straffen. De vorst van Mataram besluit tot opstand, en wacht nog slechts op een gunstige gelegenheid om zijn kinderen uit KA weg te voeren. Het duurt even eer dat gelukt — inmiddels krijgt KA lucht van de plannen, en het uitstel kost een bondgenoot van Mataram veel moeilijkheden, omdat hij de strijd al begonnen was. Eindelijk kan echter de strijd beginnen. Mataram was bevriend met kapitan Engking, van wie het wapens en munitie ontvangt; de bondgenoot van KA is kap. Langa "tuke leq Padang Sumatra"; terwijl KA ook steun ontvangt van het Balische Karangasem. KA is numeriek sterk in de meerderheid, omdat ook bijna alle Sasaks aan zijn zijde staan, maar dat speelt bij deze helden geen rol van betekenis. Inderdaad blijkt het moreel van de vorst van Mataram en de zijnen belangrijk beter, en ondanks zijn meerderheid weet KA slechts met moeite stand te houden. Als Gede Dangin dan de streek uithaalt om Pembani Bini en Lalu Amsiah (sic; zie boven) die gevangen worden gehouden in KA te vermoorden wenden de Sasaks zich van KA af, de overwinning van M. begint zich af te tekenen. De heren van Koripan (55), Dènèq Laki Batu en Laki Galiran lopen over naar Mataram, de laatste gaat naar Sakra en organiseert het verzet van de Sasaks daar. Wel sneuvelt de vorst van Mataram, maar zijn leger overwint, de puri van KA gaat in vlammen op en Mataram heeft de hegemonie over het eiland.

Drie jaar later. De zoon van de vorst van Mataram wil trouwen met de prinses van Pagutan, het aanzoek wordt aanvaard. Maar dan weet Nènèq laki van Koripan de vorst van Pagutan ervan te overtuigen dat hij een veel waardiger partner van zijn dochter zou zijn. Hij belooft hem hulp tegen Mataram. Er ontstaat een strijd uit tussen Pagutan en Mataram, en daar Koripan zijn belofte niet nakomt is het snel beslist, de vorst van Pagutan wordt gedood en de prins van Mataram krijgt zijn prinses. Dan beraamt de vorst van Mataram plannen de onbetrouwbare heer van Koripan, die vorstelijke allures krijgt, en o.a. door een huwelijk met een vrouw uit Sakra (zuster van raden Kerda) in Oost-Lombok goede relaties heeft te likwideren. Hij ontnemt hem de dorpen van Oost-Lombok, Koripan wil in opstand komen, maar niet alleen weigert raden Kerda hulp, hij verraadt ook de heren van Koripan die dan zonder meer worden vermoord in Mataram.

Ook met Radèn Praja was de verhouding van de vorst van Mataram niet zuiver, maar het lukt de laatste maar niet deze alleen naar Mataram te krijgen, hij brengt altijd minstens 1400 volgelingen mee. Dan ontbiedt de vorst hem met zijn dochter Dènda Wiratjandra naar de puri en als de heer van Praja zich met ziekte van de dochter verontschuldigt vat de Anak Agung dit op als een bewijs van opstandigheid, en hij gelast de strijd tegen Praja. De Baliërs komen met een geweldige overmacht, waartegen Praja niet bestand is; uitvoerig wordt de prang sabil-dood van Hadji Umar beschreven. Radèn Tjandra van Praja besluit tot de

strijd ten dode, hij sneuvelt tegen Dèn Surangsa van Sakra, dat blijkbaar de Baliërs nu trouw blijft, Praja wordt vernietigd.

Zo is het hele eiland definitief onderworpen aan de Balische vorsten die systematisch iedere vooraanstaande Sasak die hen zou kunnen bedreigen uit de weg ruimen. Op grond van een voorspelling ruimt de vorst ook Dèn Nuna Hali, de man van Dènda Kalidjaga (156) uit de weg, want hij moet haar volgens die voorspelling zelf trouwen. Kalidjaga komt in opstand (Radèn Kuna en R. Meradja), maar wordt snel verslagen en verwoest. R. Meradja vlucht overzee naar de vorst van Dima, de Balische vorst bemachtigt Dènda Kalidjaga en neemt haar mee naar zijn kraton. Dan laat de Anak Agung zijn nieuwe kraton Tjakranagara bouwen (20), met Majura, de bale kembang en alle andere tendele tot op de huidige dag bewaarde lustoorden.

De vorst heeft twee zonen: Madé-Karang, van een bijvrouw, die de uitvoerende macht heeft zolang de vader leeft, en Anak Agung Ketut, die zijn vader na zijn dood zal opvolgen. Een nieuwe padjegregeling maakt Madé Karang (en zijn favoriete prabekels, waaronder die van Suradadi) schatrijk. Sakra daarentegen, dat onder verdenking van opstandigheid staat heeft het zwaar te verduren.

Het verhaal gaat dan over naar Bali. Op een groot verbrandingsfeest in Karangasem, waar ook Tjakranagara door Madé Karang vertegenwoordigd is wordt door iemand uit Kelungkung een keris van de pedanda gestolen. Madé Karang maakt de vorst van Kelungkung malu, en hij gaat KA aanvallen. Intussen is Madé Karang teruggekeerd naar Lombok. KA, in 't nauw gebracht, vraagt Tjakra om hulp. Onder leiding van Ida Gusti bereikt de Balisch-Sasakse expeditie KA, waar ze geféterd worden. Intussen laat de vorst van Tjakra de Sakranezen weer bij zich verschijnen, onder verdenking van afvalligheid, maar ze worden niet naar Bali gezonden zoals ze vreesden. Inmiddels breekt de opstand niet in Sakra maar in Praja uit (A.H. 1310). Guru Semail, Mamiq Sapijan, Djero Serinata zijn de leiders. Een groot Sasaks leger trekt naar Kediri (53), in allerijl komen de Baliërs vanuit Tjakra te hulp. Praja moet terug en stuit dan bovendien op verraad in de rug van Pujung (75), waardoor de terugtocht tot een vlucht wordt. De Balische pamekel weet op listige wijze (??) Sakra tot actie tegen Praja te bewegen. Om Praja woedt een dagenlange strijd, de fanatieke verdediging van Guru Semail maakt de aanvallers radeloos. Ook de Sakranezen lijden een echec voor Praja. Als de Balische vorst twee Sakrase leiders in deze strijd wil laten omkomen om van ze af te zijn (Hadji Ali en Mamiq Nursasih) merken dezen de opzet tijdig, ze trekken naar Sakra terug en organiseren daar nu de opstand. Allerlei dorpen in het Oosten doen mee, de Baliërs in Mendana (in het Zuiden) worden verdreven. De vorst van Tjakra laat in de eerste plaats alle Sakranezen die bij het leger voor Praja zijn opsluiten in de moskee van Pujung. Daarna roept hij alle andere Oost-Sasaks op, die geïmponeerd door de Balische maatregel optrekken onder leiding van Ida Wajan. De gevangen Sakranezen worden verbannen naar Trawangan, het eilandje voor de Noordwestkust van Lombok, waar ze erg met zichzelf te doen hebben. — Er wordt dan verteld van Ida Wajan die voorbij Kopang en Rarang trekt (92, 102). Hij komt in (Montong)tangi (130), waar zijn vrouw woont (kennelijk een Sasakse), zij vertelt hem tot zijn onsteltenis dat heel die streek in opstand is, en hij gaat ijlings op de vlucht, achternagezeten door de Sasaks. Deze vlucht wordt uitvoerig en humoristisch beschreven. Via Rumbuq (124) waar hij voor de gek gehouden wordt om zijn bevuilde kain, en Pantjor, waar de loyale Djero Mihram hem malgré tóut hulde bewijst komt hij in Muding, ten N. van Korléko (164), maar hij weet het vege lijf tenslotte toch te redden. In Pegading (165) wordt de Balische gusti Belosok tactisch geëlimineerd door een paar Sasakse helpers.

In Sakra is nu heel Oost-Lombok bij elkaar, alleen Rumbuq (124), Pantjor en

Kelaju (151 en 149), Pringgaséla (110) en in Midden-Lombok Pudjut (85) en Batudjai (80) zijn nog trouw aan Bali. Ook Rarang en Suradadi (102, 115) ontdoen zich van hun Balische heren die vluchten of vermoord worden. Rumbuq, Pantjor en Kelaju worden gedwongen zich aan te sluiten, het sterke Balische garnizoen in Pringgaséla wordt ook verslagen, dat van Pringga(baja) (166), waar allerlei Baliërs uit Oost-Lombok heen gevlucht zijn wordt in een hinderlaag gelokt en uitgeroeid. Via Marong en Mudjur (100, 99) gaat het nu naar Pudjut en Batudjai, die ook meedoen zodra hun Balische bezetters vertrekken. Pujung (75) wordt gewapenderhand op de Baliërs veroverd. Maar in de grote strijd om Kediri (53) worden de Sasaks verslagen, Tuan Guru van Sakra sneuvelt. Rarang weet met hulp van Sakra Pringgarata (op de grens van West- en Midden-L.) te verslaan, en nog een zwaardere nederlaag aan de Baliërs toe te brengen. Opstanden in Gerung en Sekarbéla, op West-Lombok (57 en in de buurt van 37), hoewel nog onderdrukt door de Baliërs bewijzen dat ook de Sasaks op West-Lombok nu gaan meedoen. Maar de grote strijd woedt in het Zuiden, in de buurt van Praja, die blijft nog onbeslist — er volgt een humoristisch intermezzo. — Dan verovert Bali bij verrassing Mudjur (99), de verdediging trekt zich terug en concentreert zich op Ganti (101). Dan wordt verteld van de ballingen op Trawangan, die zich ten einde raad een vlot bouwen en proberen aan land te komen, sommige verdrinken, andere worden gevangen, weer andere vluchten de bergen en bossen in. — Geleidelijk verloopt de opstand, en de Anak Agung merkt het. Vele dorpen willen wel capituleren en wachten nog slechts op de komst van de Baliërs. De aanval op Kopang en Batukliang (het huidige Mantang) heeft dan ook spoedig succes, en daarmee is Midden-Lombok uitgeschakeld. Suradadi valt Sakra af, maar wordt door Sakra geplunderd en in brand gestoken. Hetzelfde lot overkomt Lojok (bij Kotaradja, het moederdorp daarvan, 107). Dan trekt de Balische vorst zelf met voltallig leger naar het Oosten, er ontbrandt een verwoede strijd om Masbagiq (113), die niet dadelijk wordt beslist. Dan komt in Tandjungluar een groepje van vier mensen aan. Drie van hen beweren dat de vierde een zoon van de vorst van Makassar is die Sakra's strijd komt steunen — grote vreugde — de 'vorst' wordt met feest ingehaald, eten kan hij in ieder geval als 10 vorsten. Onder zijn leiding gaan de Sakranezen Kotaradja zelf bestormen, het hoofdkwartier van de Baliërs. Maar zij moeten ondanks hun vorstelijke leider al gauw afdeinzen; een aanslag van Masbagiq en Praja op Lendangnangka (111) heeft evenmin succes. De strijd is op een dood punt gekomen, er komen voedselproblemen. — Dan komt er een gezant uit Betawi, tuan Lipring (in wie we Lieftrinck herkennen), naar Sakra, die deernis heeft en de Sasaks hulp belooft. Hij keert terug naar Buleleng, pleegt overleg met de kepala perang Tuan Obos (of Nobos:?), met wie hij opnieuw naar Sakra komt. Hij deelt rijst aan de vluchtelingen uit, dan vaart hij, vergezeld door Sasakse leiders, naar Ampenan, waar ook 8 oorlogsschepen met troepen arriveren (dua laksa!) die ontscheept worden. Dan gaat Lieftrinck naar de vorst van Tjakra en vraagt hem waarom hij strijdt tegen zijn eigen onderdanen; de vorst belooft zich te laten gezeggen, en Lieftrinck gelast zijn commandant de Balische troepen die in Kotaradja, Mudjur en Pujung liggen te laten terughalen naar Tjakra. — Intussen is de vorst van Makassar woedend geworden over de pseudo-prins, en op een brief van hem wordt de pseudo-prins gedood. De Balische troepen worden teruggehaald maar dan krijgt Lieftrinck van de hem vergezellende Sasaks de raad de puri te verlaten, zij speuren onraad. Lieftrinck keert naar Ampenan terug. Dan volgen wat intern-Sasakse nieuwtjes: raden Ratmawa, ziek geworden bij het beleg van Kotaradja, sterft; Djero Nurasasih wordt vergiftigd, sterft enige tijd later. Er volgt een tirade tegen allerlei Balische turunans die het gif van de samenleving zijn, omdat ze zich voor deftige heren uitgeven en zo verwarring stichten(?); twee Sasakse voornamen weten door

pluimstrijkerij geschenken van de Balische vorst los te krijgen. Dan, 's nachts, worden de Nederlandse soldaten 'dëket Miru' onverhoeds door de Baliërs aangevallen, er sneuvelen er 2.000, ook die in Karangdjangkong (tussen Ampenan en Mataram) worden tot terugtrekken genoopt. De uit Kotaradja terugtrekkende Nederlandse troepen worden door de Baliërs in Narmada opgewacht (32), er sneuvelen 1400 soldaten, en er zijn 30 overlevenden, die gevangen genomen worden en naar Teliwang gebracht (19), waar zij opnieuw de strijd beginnen(?). Dan komt er hulp uit Betawi en Europa: 10 schepen met 5.000 granaten die dag en nacht de Baliërs bestoken uit zee. De Baliërs zijn nu machteloos, 5 laksa soldaten worden ontscheept. De Anak Agung van Mataram sneuvelt het eerst, bewegend door de zijnen, en dan beseft ook de vorst van Tjakra dat zijn uur geslagen heeft — 't is nu te laat voor berouw. Hij wordt gevankelijk weggevoerd en dan is het met Tjakra afgelopen: het wordt verwoest en verbrand, de Baliërs vluchten her en der.

A. TEEUW.